Тувинская
республиканская
БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

ШЫН

1925 чылда үндезилеттинген

№ 177 (14677) 1991 чылдың октябрь 22, вторник

● Садар өртээ 20 көп.

БИСТИҢ РЕСПУБЛИКАВЫСТА

Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелинде

1991 чылдың тос айларында керээлиг ажылдап турар кол-кол тудуг организацияларының чер-чер Советтериниң аайы-биле социал-культура амыдырал объектилерин болгаш чурттаар оран-сава тудар планының күүселдезинин, чылыг кужү-биле ажылдаар электри станцияларының база республиканың үлетпүр бүдүрүлгелериниң чамдык котельнаяларының кышка белеткелиниң, 1991—1995 чылдарда Туран хоорайга хоорай ажыл-агыйын хөгжүдер, чурттаар оран-сава болгаш социал-культура амыдыралдың объектилерин тудар талазы-биле хемчеглер дугайында айтырыгларны Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Президиумунуң хуралынга дүүн чугаалажып көрген. Өске-даа чугула айтырыгларны аңаа база чугаалажып көрген болгаш доктаал хүлээп алган.

* * *

Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң хуралы база болган. 1991 чылдың тос айларында Тыва Республиканың улус ажыл-агыйының хөгжүлдезиниң база рынок харылзааларынче шилчилгелиг үе-чадада экономиканы чогумчалыг болдурар хемчеглер дугайында, бо чылдың эрткен тос айларында республика бюджединиң күүселдезиниң болгаш 1991 чылдың IV-кү кварталында Тыва Республиканың бюджединиң дугайында аңаа чугаалажып көрген.

КӨВЕЙ МАЛЫН ЭРГИЙ КӨРҮП...

Эрзин районда «Нарын» совхозтуң хоочун малчыны, Маадыр-ие Норлама Маровна Сегбе күзээнде хойларының кажаазының чанында тур. Эртенги хүн херелдериниче ол уткуштур көредир. Кажаада хамык малды одарже үндүрер дээш келгени ол. Кара баштыг ак-ак хойлар ону манаан дег, харап алган турлар.

Малчын аалдың улуг ээзи база хоочун малчын Сергей Натсыкович Мижит одардан аъттарын ай деп алган чоруп олур. Ажыл-агый болгаш кыштаглаашкынга хамаарыштыр чугаа болду.

Олар Нарынның делгемнеринге чайлааш, ам Тестиң кыдыында күзээнде келгенин билип алдывыс. Хойжуларның кыштаанда чаа чуртталга бажыңын, чунар-бажыңы бо чайын кылып берген. Чыл санында чедишкиннерлиг болуп келген хоочуннарга ынчаар дузалаарын совхозтуң баштаар чери баш бурунгаар планнаан турган.

Кыштаанда база бүгү чүве белен дээрзин дыңнаттылар. Малга бээр сиген-даа бар. Бөлген өдекти оваалап каан. Олар бо чылын база хурагаңнар кадарарын хүлээнип алганнар.

— Бо хурагаңнарны семиртип, кыштан хүр ажырарын хүлээнип алган улус-ла болгай бис — деп, Маадыр-ие хойларны кажаадан үндүрер дээш бар чораащ, чазык-чаагай чугаалай-дыр.

Охемчик ОНДАРНЫҢ фотозу.

САДИКЧЕ—ЭРТЕНГИНИҢ 5 ШАКТА

Октябрь 21-22-ден эгелээш, Кызыл хоорайның бичии уруглар садиктери уругларны эртенгиниң 6 шакта хүлээп турар апарган. Хоорайның школаларынга кичээлдер октябрь 21-де эртенгиниң 7 шакта эгелээн. Ол чүл?

Бичии уругларның садиктерже чоруксааны, оолдар, уругларның билиглерже сундулуу кончуг апарганы ол бе? Чок. Уругларның бир шагы биле Тыва Республиканың Дээди Совединиң чедиги чыыжының онгу сессиязының Тываның девискээринге доктааткан шагы дүүшпес боорга, ындыг шиитпирни школаларда болгаш садиктерде хүлээп алган. Чүгле чаңгыс бо чүүл Тываның улус депутаттарының хүлээп ап турар шиитпирлериниң чамдыызы чоннуң эрге-ажыынга таарышпайн турар деп чүвени база катап бадыткап турар-дыр. Эң-не бедүүн айтырыгларны бистиң депутаттарывыс чогумчалыы-биле шиитпирлеп шыдавайн баргылаарының бир чижээ бо-дур.

Школаларның болгаш садиктерниң ажылдаар шагын бир шак-биле дүүштүр тургусканы эпчок байдалга таварыштырган. Чижээлээрге, Кызыл хоорайның автобустары доктааттынган шак ёзугаар кудумчуларже үнмүшаан. Хоорай автобустарының маршруттарже үнериниң үезин бир шак бурунгаарладыр дугайында шиитпирни пассажирлер АТБ-ниң удуртулгазы 1-2 хонук болгаш хүлээп алыр деп, пассажирлер АТБ-ниң начальнигиниң оралакчызы Г. А. Ким редакцияга дыңнаткан.

Хоорайның чамдык албан-садыг черлери ажылдаар шагын ам-даа өскертпээн. Садиктерде уругларның, школаларда өөреникчилерниң үлегерин ам кым эдерери?

Школаларның, садиктерниң дээш өске-даа черлерниң ажылының шагын бурунгаарладып эгелээни Тыва Республиканың депутаттарының эрткен сессияга үе дугайында хүлээп алганы шиитпиринге удур «оожум тура халыышкын» деп чугаалап болур. Садикче чоруур дээш уруглар эртенгиниң 5 шакта туруп турар.

Шаңгыр-оол МОНГУШ.

СЕССИЯ АЖЫТТЫНГАН

МОСКВА. (СЭТА). Октябрь 21-де Кремльде ССРЭ-ниң Дээди Совединиң чаа составының бирги сессиязы ажыттынган. РСФСР-ниң, Беларусьтуң, Узбекистанның, Казахстанның, Кыргызстанның, Таджикистанның, Туркменияның депутациялары киржип келген.

Палаталарының хуралдаар залында ССР Эвилелиниң күрүне тугун, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң ажылынга киржип турар республикаларның күрүне тугтарын тургускан.

Палаталарның каттышкан хуралын эң улуг назылыг РСФСР-ниң Карачаево сонгулда округундан улус депутады Азрет Урусов ажыткан. Ол ССРЭ Президентизи Михаил Горбачевка сөс берген.

Чапсар соонда сессияның ажылы палаталарының — Эвилел Совединиң болгаш Республикалар Совединиң тус-тус аңгы хуралдарынга уламчылаан.

КЕРЭЭГЕ АТ САЛДЫНГАН

МОСКВА, октябрь 18. (СЭТА-ның тускай корр.). Ол хүн Кремльге сес республикаларның удуртукчулары суверенниг республикаларның экономиктиг кады ажылдажылгазының дугайында Керээге ат салган. Ооң сорулгазы — чуртту кризистен уштуруунуң, ажыл-агыйжы харылзааларны катап тургузарының, бүдүрүлге кудулаашкынын доктаадырының база акша системазын чогумчударының талазы-биле кады ажылдажылганың бүгү республикаларга таарыжыр ниити үнзинин тургузары.

Кремльдиң Улуг ордузунуң Георгий залынга Керээге ат салганнар: Армениядан — республиканың президентизи Левон Тер-Петросян, Беларусьтан — Дээди Совединиң Даргазы Станислав Шушкевич, Казахстандан — республиканың президентизи Нурсултан Назарбаев, Кыргызстандан — республиканың президентизи Аскар Акаев, Россиядан — республиканың президентизи Борис Ельцин, Таджикистандан — республиканың Дээди Совединиң Даргазының оралакчызы Акбаршо Искандаров, Туркмениядан — республиканың президентизи Сапармурад Ниязов, Узбекистандан — республиканың президентизи Ислам Каримов.

Керээге ССРЭ Президентизи Михаил Горбачев ат салып, ону бызыглаан.

Ат салырының ёзулалынга Украинаның төлээлекчилери киришкен. Украинаның Дээди Совединиң Президиуму Керээни республикага ылаптыг сайгарып көргүже база аңаа ооң бүгү саналдары барымдааланып киргиже чедир ат салбас деп шиитпирлээн.

Ат салырының ёзулалынга Азербайджанның, Грузияның, Молдованың, а ол ышкаш делегей ниитилежилгезиниң бот-тускайлан хамаарышпас күрүнелер деп хүлээп көргени үш Прибалтика республикаларының төлээлекчилери киришпээн.

ЧЕР-ЧЕРДЕН МЕДЭЭЛЕР

МОСКВА. Москваны-биле 5 шак 41 минута турда «Прогресс М-10» деп чүък корабльның башкарылгалыг «Мир» комплекс-биле тудуштурулгазын боттандырган.

Тудуштурулганы станцияның дамчыдылга кезээнге кылган. Олар чүүлдү болгаш эргежок чугула өске-даа чүъктерни комплекске чедирген. Оларның аразында ижер арыг суг, эртем аппаратуразы, продукт аймаа, дериг-херекселдер болгаш өске-даа чүүлдер бар.

Космонавтылар Александр Волковтуң болгаш Сергей Крикалёвтуң дамчыткан медээлерин ёзугаар алырга, «Мир» комплекстиң бүгү борт системалары чогумчалыг ажылдап турар.

КЕМЕРОВО. СЭТА-ның корреспондентизи Григорий Шалакинниң дыңнатканын ёзугаар алырга, Кузбасстың чүс муң хире эмнелге ажылдакчылары октябрь 21-де хүндүскүнүң ийи шакта ажыл соксадыышкынын чарлаан. Ол үеде хөй санныг санитар машиналары хоорайның төп шөлүнге долдур турупкан. Эмнелге албан черлериниң хөй санныг кижилер, колдуунда эмчилер дуглай турупкан, ынчангаш область төвүнде нарын байдал тургустунган.

Эмнелге ажылдакчыларының амыдырал-чуртталгазын областың албан черлери тоомча чок көрүп турарынга удурланыышкынның хөй муң кижи киржикчилиг чыскаалдарының болгаш митингилерниң киржикчилери илергейлээн. Областың эмнелге ажылдакчыларының шалының амга чедир өстүрбээн, оларның шөлээзиниң хемчээли куду хевээр.

Ажыл соксадыышкынының үезинде дүрген дуза чедирер эмнелге ажылдакчылары бодунуң хүлээлгезин ак сеткилдиг күүседип турганын демдеглээн.

ХАБАРОВСК. Японияда Хоккайдо губернаторствозунуң төлээлери Совет Эвилелинге чедип келген. ССРЭ-ниң Ыракка Чөөн чүгүнүң болгаш Японияның Хоккайдо ортулуунуң аразынга кады ажылдажылга дугайында дугуржулгага ат салдынган. Ийи чурттарның аразынга балык тывыжының талазы-биле тодаргай дугуржулганы кылган. Япониядан келген аалчылар ийи неделя дургузунда Хабаровск крайның болгаш Магадан областың балык ажыл-агый бүдүрүлгелери-биле таныжар.

Совет-япон ажылчын бөлүүнүң Саппорога болган хуралынга ССРЭ-ниң болгаш Японияның аразынга балык ажыл-агыйының талазы-биле дугуржулганы кылган турган. Япониядан келген төлээлер Чөөн чүктүң ыяш ажыл-агыйы-биле база таныжар.

МОСКВА. Фашистиг лагерьлерге хилинчектелип чораан кижилерниң ажы-төлү ССРЭ-ниң Президентизи Михаил Горбачевка дилег киирген. Ол кижилерниң боттарының болгаш ажы-төлүнүң амыдыралынче кичээнгейни угландырарын дилегде тодаргай айыткан. Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчилериниң амыдырал-чуртталгазынче кичээнгейни угландырарын Россияның Президентизи Борис Ельцинден бөлүк кижилер база дилээн.

САМАРА. «Күрүне ээзи» деп фирма Самара хоорайда ажыттынган. Фирманың кол сорулгазы — херээжен улуска ажы-төлдүг аас-кежикти тывсыры. Ниитилелге кадык-шыырак ажы-төлдү өстүрерин база кижизидерин ол фирма бодунуң чугула сорулгазы кылдыр санап турар. Ажы-төлдүг болурун күзээн үжен ажыг херээженнер эмнелге шинчилгезин эрткен.

(СЭТА).

Тараа турда, ырлап-даа болур

94 МУҢ ТОННА ТАРАА КАЙДАЛ?

1991 чылда Тыва Республика күрүнеге аъш-чем үндүрүүнге 25000 тонна, а девискээр чагыынга 5600 тонна тарааны дужаар ужурлуг. Сентябрь айның 30-ге чедир республика 7936 тонна тарааны аъш-чем үндүрүүнге, 474 тонна тарааны девискээр чагыынга дужааган. Сентябрь айда күрүнеге тарааны чүге эвээшти дужааганының чылдагаанын тайылбырлап болур турган боор. Ол ай хар, чаъстыг ай болган. Ынчангаш тарааны ажаап алыры оожум чоруп турган. Сентябрь айның сөөлгү хонуктарындан эгелээш, бо хүннерге чедир ёзулуг-ла алдын күс турду. Хүннер аяс, каан, соок эвес. Дүжүттү ажаап алырынга таарымчалыг үени бойдус хайырлаан.

Сентябрь 30-ден октябрь 17-ге чедир совхозтар, колхозтар чүү хире тарааны дужааганыл деп сонуургап көрээш, элдепсине бээр бис. Октябрь 17-де Кызылда тараа хүлээп алыр пунктунуң ажылдакчыларының редакцияга дыңнаткан сан-чурагайлары-биле алырга, Тыва күрүнеге аъш-чем үндүрүүнге 12407 тонна, девискээр чагыынга 1572 тонна тарааны дужааган боор турар. Бир эвес районнар аайы-биле шилий көргүзер болза, байдал мындыг. Республикада эң тараалан деп санадып турар Таңды район күрүнеге аъш-чем үндүрүүнге 9 муң тонна тарааны дужаар планныг, октябрь 17-ге чедир дужааганы — 991 тонна. Каа-Хем район аъш-чем үндүрүүнге 6 муң тонна тараа дужаар ужурлуг, дужааганы — 1769 тонна. Ол-ла район девискээр чагыынга 301 тонна дужааган, а планы — 400 тонна. Бии-Хем район күрүнеге тараа дужаарының планын күүседириниң кырында келген деп чугаалап болур. Аъш-чем үндүрүүнге 200 тонна, девискээр чагыынга 300 тонна хире тарааны дужаагаш, район күрүнеге тараа дужаар планын долузу-биле күүседиптер.

Улуг-Хем Чөөн-Хемчик районнар күрүнеге тараа дужаарының планын ажыр күүсеткен. Улуг-Хем район аъш-чем үндүрүүнге 1060 тонна тараа дужаар планын 1091 тоннага күүсеткен. Девискээр чагыынга 70 тонна тарааны дужаагаш, 600 тонна тараа дужаар планын күүседиптер. Чөөн-Хемчик район планын барык ийи катап ажыр күүсеткен. Аъш-чем үндүрүүнге 500 тонна тараа дужаар планын 991 тоннага ажыр күүсеткен.

Ажыл-агыйлар аайы-биле көөрге, Улуг-Хем районнуң «Ак-Тал», «ҮТКА 25 чылы», Бии-Хем районнуң «Кызыл тараачын», «Саян» совхозтар аъш-чем үндүрүүнге тараа дужаар планын күүсеткен азы ажыр күүсеткен. «Саян» совхоз аъш-чем үндүрүүнге 1563 тонна тарааны дужааган. Ол дээрге пландан 23 тонна ажыг-дыр. Девискээр чагыынга тарааны база 35 тонна хөйнү дужааган.

Күрүнеге тараа дужаар планын күүседип, ажыр күүседип турар районнар, ажыл-агыйлар бар-даа болза, ниитизи-биле республикада күрүнеге тараа дужаап турарының байдалы дүвүренчиг. Октябрь айның 17 хонуунда совхозтар, колхозтар аъш-чем үндүрүүнге 4461 тонна тараа дужааган-дыр.

Мурнуку чылдарның дуржулгазындан алырга, тараа эвээш дүжүттүг болган чылдарда безин совхозтар тарааны шаңнарга өл-шыкка өттүрүп, изидип ап турган. Оон уламы-биле эвээш эвес тарааны мал чеминге ажыглаан кылдыр үндүр бижип келгеннер. Бо чүүл совхозтарда колхозтарда катаптавайн турар деп кым бадыткап болурул? Ажыл-агыйжы демократияның алганы эки-ле ыйнаан. Ынчалза-даа күрүнеге албан дужаар ужурлуг тарааны дужаавайн, аъш-чем үндүрүүнге тараа дужаарының планын күүсетпейн, тарааны шаңнарга «өлүрүп» ап турар болзувусса, ындыг ажыл-агый демократиязының херээ бар бе?

Күрүнеге тараа дужаарын совхозтар, колхозтар озалдатканындан Кызылда тараа хүлээп алыр пунктуңуң дериг-херексели ажыглал чок туруп, ону башкарар ажылчыннар алдын күстүң чылыг хүнүнге дөгеленип олура кудээннер. Тарааны [illegible] ажылдарны бедик деңнелге чорудуп болур бүгү дериг-херексел тараа хүлээп алыр пунктуда бар. Совхоз, колхоз бүрүзү чүгле бодунуң думчуун боралавайн, өске черлерде бар курлавырларны ажыглаар арганы республикага бээр херек. Ындыг курлавырларның бирээзи тараа хүлээп алыр черниң дериг-херексели-дир. Тарааны аңаа арыглаар, кургадыр болза шаңнарга кургаткан, арыглаан тараадан шыңары эки болуру чугаажок.

Республиканың чурттакчы чонунуң аъш-чем продуктулары-биле хандырылгазын чогумчударының соңгаарладып болбас хемчеглерин республиканың совет болгаш ажыл-агый активиниң чөвүлел хуралынга хүлээп алган болгай. Аңаа көдээ Советтер даргалары, совхозтар директорлары, колхозтар даргалары база олурушкан, ол хемчеглерни деткээн. Хүлээп алдынган соңгаарлаттынмас хемчеглер ёзугаар алырга, аъш-чем үндүрүүнге 20000 тонна тарааны ноябрь бирге чедир республика дужаар ужурлуг. Бедүүнү-биле санап көөрге, ам-даа 7 муң тонна ажыг тарааны дужаарга, 20000 тонна тараа дужааттынган боор-дур. 17 хонук иштинде 4461 тоннаны дужаап тургаш, 10 хире хонук иштинде 7 муң тонна ажыг тарааны дужаап шыдаар бе?

Ховудан шаңнарже тараа сөөртүп турган машиналар хосталган, ол машиналарны күрүнеге дужаар тараа сөөртүрүнге хаара тудуп болур бис. Ынчалза-даа шаңнарда тарааның шыңары кандыгыл?

Октябрь 14-ке чедир совхозтар, колхозтар 108607 тонна тарааны бастырып алган. Ол хүнге чедир ниитизи-биле 3 муң га черге тараа ажаап алдынмайн арткан. Ажаап алдынган дүжүтке улуг эвес немелде боор-дур. Октябрь 17-ге чедир ниитизи-биле ажыл-агыйлар 13979 тонна тарааны дужааган-дыр. 108607 тонна тараадан 13979 тонна тарааны казып кааптарга, 94628 тонна тараа артар-дыр. Ол тараа кайдал?

«Шынның» агроүлетпүр килдизи.

ПЛАННЫ—НОЯБРЬДА

Бистиң сүт-бараан фермавыстың саанчылары болгаш кадарчылары күрүнеге сүт дужаарының планын ноябрь айда күүседир дээш ажылдап турар. Алган планывысты хуусаа бетинде күүседириниң аргазы бисте бар.

Чүге дээрге ай, квартал планнарын чыл дургузунда ажыр күүседип келдивис. Саанчылар, кадарчылар аренда керээзи-биле ажылдап турар болгаш, оларның [illegible] ажылынга харыысалгазы кошкак эвес. Саанчы бүрүзү бир инектен ортумаа-биле 5 килограмм сүттү саап ап турар. Арендада ажылдап турар Нина Бар-Хоо, Татьяна Содунам, Нина Сэа, Артем Бар-Хоо олар шупту 123 инекти хүлээнип алган. Олар багай эвес ажылдап турар дээрзин сүт саалдазының деңнели көргүзүп турар.

Сөөлгү чылдарда сүт-бараан фермаларынче кичээнгей кошкаан дээрзин бистиң фермадан көрүп болур. Саанчыларга, кадарчыларга резин идиктер, халаттар дээн ышкаш тускай ажылчын хепти барык бербестээн. Фермага инек кажаазы туткаш, ооң дериг-херекселин тургузуп чададашкан. Ол ажылды ам мырыңай ара каган. Саанчылар изиг чемни кылып ижер аргалыг болзун дээш газ плитазы чагаан бис. Ону база күүсетпээн.

Республикада сүт чедишпестээн, Кызыл хоорайның чурттакчылары сүт садып алыр дээш даң бажында магазиннер чанынга тургулаптар чордулар. Бир эвес сүт-бараан фермаларынга тоомча чок, саанчыларның ажылдаар, чурттаар байдалынче сагыш салбас болза, сүт-биле хандырылга улам дорайтаары чугаажок. Сүт-бараан фермаларының түдүүн эки шыңарлыг кылып, аңаа тургускан дериг-херекселдерниң техниктиг ажаалдазын ой-шаанда эки чорудар херек. Оон башка олар ажыглалга үр болбас, каш чыл болгаш сандан үнүп каар-дыр.

Республиканың чонун сүт продуктулары-биле хандырарын экижидер дизе, сүт-бараан фермаларынга, саанчыларга хамаарылганы өскертир, оларның күш-ажылын чаа ёзу-биле үнелеп көөр херек.

Нанзалмаа САН-ХОО.
Сүт-бараан фермазының эргелекчизи.

БАЗА-ЛА БЕЛЕН ЭВЕС

Тожу — байлак оран. Ону, ол байлакты камгалаары, кадагалаары — бистиң хүлээлгевис. Бо чылын район девискээринге кат, тоорук элбек үнген. Оларны чыып, курлап алгаш, аъш-чемге ажыглаар болза, бүгү-ле чүвениң өртээ улуг амгы үеде дыка ажыктыг деп бодаар мен. Чижээ, бир килограмм тоорукту 5 рубль дээш сүт садар болза, ийи кочал тоорук 100 рубль чеде бээр ышкажыл. Ол багай эвес орулга-дыр.

А чамдык кижилер ону ынчаар садып-саарып алырын херекке албас-тыр. Та чалгааразы ол, та шүүтсүнери ол чүве. База бир четпес чүве аң-тывыш ажылдыг Сыстыг-Хем үлетпүр ажыл-агыйы бо сезонда чаңгыс килограмм-даа кат белеткеп албаан. А тоорук белеткелинге эвээш кижи ажылдаан.

Дмитрий АИР-САНАА.
Тожу районы.
Сыстыг-Хем суур.

Кичээнгейге алыры чугула

КААЙЛЫ ЧЕРИН ДОРААН ТУРГУЗАР

— Бо чылдың октябрь эгезинде бодум автомашинам-биле Абакан ажып бар чыда мындыг чүүлдү көрдүм. Туран бичии-ле ындынга, орук кыдыында ийи эр кижи красноярск сериялыг хууда «Жигули» деп машинаже тыва сериялыг ГАЗ-53 деп автомашинадан ийи шоодай та тарааны, та далганны чүдүрүптү, оон демгизи Абаканче углуг халдып чорупту. Чоруурда олар тыва чолаачыга саазында ораап каан борбак чүве сунду, арага-ла боор...

Арадан бетинге тыва сериялыг «Жигули» тур. Оон чолаачызы кавказ национальдыг кижи биле орус херээжен кижи, кадайы-ла боор, мени достулар. Туруптум. Эр кижи: «Свечкаң дилгүүрү бар бе? Моторум тыртпайн чор» дидир. Дузалавас арга чок ап бердим. Шынап-ла, бир свечказы кара-мат болду, оозун солуп чыдырда, машиназының иштин көре бердим. Богда, дүрүглүг саазын долдур чүдүрүп каан. Та чеже килограмм чүве. Топтап көөрүмге, ханага чыпшырар обой дивес силер бе.

А хуу машиналар Саян оруунда кара эндерик. Оларның хөй кезиниң серияларының КЯЦ, КЯТ, НИИ, АЛТ, ИРН дээн боор чорду. Эскерерге, Тываже келчыдарлары чиик-адак, бар чыдарлары аар-аар, шыгырт долдур чүктүг болур-дур. Чамдык машиналар иштин долдур хлеб-даа чүдүрүп боор. Чүнү сөөртпес дээр силер...

Моон кандыг түңнел үндүрүп болурул? Бо берге, бараан-сараан, аъш-чем эвээжээн үеде Тывада байдалывыс муң-не чүгээр хире. Ону янзы-бүрү чижеен, хоптак кижилер билип алгаш, чемиш, ажык-кончаа дилеп, Тываже шуруп кээп турар апарган. Ылаңгыя Ортаакы Азия, Кавказ чурттуг чижеңнер бөдүүн кижилер көгүдүп, мөлчүп, дүк, эът, алгы-кежин арага-лары-биле чиик өртекке орнап ап, Тывадан дашкаар үндүрүп турар апарган. Ол байтыгай ыяш, дилиг материалдарын, шиферни, тоорукту, үнелиг эм оъттарны, чыжырганаы, оон үзүн, чойган үзүн үндүрүп эгелээн.

Шак ол тоянчы кижилер чамдык таварылгаларда тыва оолдарга арага ижиртип алгаш, «Калашников» деп автомат, пистолет, ол хамаанчок граната садып аар сен бе деп сүмелеп турар сураг бар. Ооң орнунга база-ла алдын, мөңгүнү, алгы-кеш, өлүк аймаан, тооргу хиниин, адыг өдүн, хая чүгүн хөйү-биле бээрин олар негеп турарлар.

Шынап-ла, бо талазы-биле байдал нарын апар чыдар. Ынчаарга чүнү канчалза экил дээрге, бирээде, чүнү-даа мурнай Туран хоорайның ындынга Тываның күрүнениң **каайлы доскуулун** тургузар херек. Ону организастаар акша-төгерикти Тываның чазаа үндүрер ужурлуг. Каайлы доскуулунуң дугайында түр болгаш тускай доктаалды Тыва Республиканың Дээди Совединиң Президиуму дораан ажылдап кылгаш, дарый хүлээп аар ужурлуг. Тываның суверенитедин хүлээп алган херээвис чүл ынчаш? Аңаа хоозун кол чүүл эвес ол.

Каайлы доскуулунга ажылдаар кижилерни шилиир, өөредир, оларга таарымчалыг байдалды тургузар. Ол ышкаш Тывадан үндүрүп, Тываже киирип болур болбас эт-барааннарның, аъш-чем продуктуларының даңзызын тургузар. Оон башка мурнувуста аар-берге кыш келген дээрзин утпаалыңар.

Тоо быдараан ССРЭ республикаларында кайда-даа байдал тоң берге. Ынчангаш хамаарышпас республикаларның (Армения, Грузия, Узбекистан, Кыргызстан дээн чижектиг) Тываже кирип кээп турар хамаатыларынга виза чурумун доктаадыр, оларның Тывага кээп турар чылдагаанын, сорулгазын тодарадыр, Тывага турар үезин кызыгаарлаар болгаш ол бүгүнү тускай чөпшээрел ёзугаар болдурар.

Тывадан чүс-чүс килограмм наркотиктиг бүдүмелдерни үндүрүп турар барымдаа-фактылар ам безин бар. Тываже октуг, чемзектиг дескен, дургуннаан экстремист, террорист кижилерниң соктуп кирип кээп болуру база магатчок. Олар Тывага келгеш, чүнү үүлгелип, үеннеп болбас-тыр?

Мынчангаш Тываның чазаа республиканың каайлы доскуул чериниң дугайында доктаалды тускай дарый хүлээп аары — хүнүнүң тергиин чугула айтырыы боон тургустунуп келген-дир.

Игорь ИРГИТ.
Кызыл хоорай Совединиң улус депутады.

ЧЕРНИҢ ЭЭЗИ КЫМ БОЛУРУЛ?

Тыва Республиканың Дээди Совединиң чедиги чыыжының оңгу сессиязынга «Тыва Республикада өнчү дугайында» Хоойлу төлевилелин чугаалажып тура, чер кижилерниң хууда өнчүзү боор болур бе, ону садар бе азы сатпас бе деп айтырыгларга депутаттар «буруп» туруп бергеш, Хоойлу төлевилелиниң сайгарылгазын бирги номчулга-биле ара соксӑткаш, келир сессияга улаштыр сайгарар деп шиитпирни хүлээп алганнар. Ээлчег чок он бирги сессияга шиитпирлээр бир кол айтырыгларның бирээзи черни өнчү кылдыр хамаатыларга бээри азы садары болур.

Черни канчаар өнчү кылырының дугайында айтырыгга хамаарыштыр соңгукчулар боттарының бодалдарын илередип, оларны депутаттар бо чугула айтырыгны чугаалажып, «Тыва Республикада өнчү дугайында» Хоойлу төлевилелин сайгарып көрүп, Хоойлуну хүлээп ап тура кичээнгейге алыр боор деп идегеп турар.

Тываның төөгүзүнде черни кайы-даа күрүне үезинде садып чорбаан. Чер бүгү тыва чоннуң чурту чораан. Тываларның сагыжынга төрээн черивис кажан бир шагда өнчү болу бээр, ону садып эгелээр деп бодал чок турган. Кажан бо айтырыг тургустунуп кээрге, кижилерниң бодалы ийи аңгы апарган. Чамдыктары, чижээлээрге, депутат Г. И. Эпп, республиканың юстиция министри Ю. Т. Стал-оол, улус депутаттары Х. Д. Монгуш, Э. С. Доңгак олар Тываның черин өнчү кылдыр садар деп саналдааннар, а өскелери черни сатпас деп турар.

Кичээнгейлиг сайгара бодап олурарга, черге хамаарыштыр кол-ла чүүл — аңаа, черге, ынак, ону камнаар, камгалаар ёзулуг ээни тывары. Бистер, тывалар черивиске чеже-даа ынак болзувусса, аңаа кам-хайыра чок чораап бис. Кур чер шиңгээдип алыр дээн кыйгырыгның адаа-биле черивисти кайы хамаанчок чарып кааптывыс. Черни суггаттыг болдурар дээн кыйгырыгның адаа-биле хемнерни шөлдерже үндүр чайып, суггарылга системалары тудуп, ону үредивис. Черни химизастаар дээн кыйгырыгның адаа-биле черивистиң хөрзүнүнче хөй химиктиг бүдүмелдер чажып, ооң дүжүткүрүн чавызадып алдывыс. Чер коллективтиг өнчү турда, кижи бүрүзү ооң ээзи эвес болгаш, аңаа кам-хайыра чок, удуртур органнардан кандыг айтыышкын кээр болдур, ынчаар чаннап чордувус. Ол бүгүнү бөгүн база-ла «таптаашкын» үезинче, чагырып дужаар системаже чайып болур-ла бис ыйнаан. Ам келгеш черни кижилерге садыптарга, олар черивистиң ээлери апаар, олар черниң дүжүткүрүн бедидер, аңаа кам-хайыралыг боор деп санап турар-дыр бис. Ындыг болуру-даа чадапчок. Ынчалза-даа бистер, тывалар, боттарывыс төрээн черивис ээлери боол артып каап шыдаар бис бе, оон кедерезе, төрээн Чер, Чурт чок артып калбас бис бе? Бодувустуң-на черивисти садып алыр акша-төгерик бисте бар бе? Бөгүн тараажы, малчын бодуун тыва кижиде ол хире хөй акша чок, ындыг акшаны чоокку үеде ажылдап ап шыдаар бис бе? Оон ыңай бодувустуң-на төрээн черивисти чүге садып алыр ужурлуг бис? Черивисти садып албайн чыткаш, ооң ээзи боор эргелиг бис бе?

Чер коллективтиг өнчү азы совхоз, колхозтарның өнчүзү турда, чер колхозчу, тараажы, малчын кижи бүрүзүнүң өнчүзү эвес боор-дур. Ынчангаш черге тоомча чок хамаарылгавыс оон тывылган. Бир эвес тараажы, малчын кижи бүрүзүнге, өг-бүле бүрүзүнге черни хууда өнчү кылдыр бээр, бодунуң черин тараажы, малчын уруг-дарыынга салгал дамчыштыр арттырып каар эргелиг болур болза, тывалар, черивистиң ээлери боол шыдаар бис бе? Чигзиниг. Тываның суурларын эргип-кезип чорааш көрдүм. Чурттап олурар бажыңнарывыстың чанында черни безин чашпан дуй алы берген боор. Аңаа картофель, ногаа аймаа олуртпаан боор-дур бис. Черге хамаарылгавыс ындыг болган төлээде, черни хууда өнчүге берип тура, черни багай ажыглааны дээш харысалгага онаарының (черни дедир хураап алырынга чедир) аргаларын хоойлуга депутаттар быжыглап каар ужурлуг. Черни шуут-ла халаска өнчү кылдыр берип каары күрүнеге ажык чок боор. Черни хууда өнчүге бергени дээш Тыва Республика черниң ээзинден үндүрүг хавырып алыр ужурлуг. Ынчангаш чер өнчүлүг болганы дээш үндүрүгнүң хемчээлин тодарадыр апаар-дыр. Черни кандыг сорулгалыг, канчаар ажыглаан таварылгада чер хууда өнчү боол болурунуң негелделерин база ажылдап кылыр херек. Чамдык кижилер черден чиик орулга алырын бодаар чорду. Чижээлээрге, арендаторлар. Арендаторларның шимчээшкинин мактап турар бис, харын. Оларның чамдызының ажылында эки чүүлдер бар. Ынчалза-даа арендатор кижи дээрге черниң ээзи эвес, чер ооң өнчүзү эвес-тир. Ол чылдагаан-биле оларның черге хамаарылгазы ёзулуг ээзи ышкаш эвес. Арендатор тараажы коллективтер 3-5 чыл иштинде совхозтар-биле керээ чарып алгаш, хүлээнип алган черинден бедик дүжүт алыр дээш хөй химиктиг чемишчилилгелер ажыглап, черни үреп каар боор чорду. Кажан чер дүжүт бербестей бээрге, арендатор коллективтер чайгаар-ла эсти бээр. А черниң багай ажыглааны дээш кым-даа харысалга чүктевес. Ынчангаш чамдык депутаттарның черниң үр хуусаада арендага бээр деп саналы бүдүмче чок. Ооң бир чижээ бар. Кызылдың бажың тудар комбинадының элезин карьерин «Песчаный» деп кооперативке арендага берипкен. А ол кооператив элезинни 1 кубометрде 4 рубль 50 көпеек өртек-биле садып эгелээн. Амгы үеде өртекти эде көөр деп турар. Элезинниң өртээ улам улгатса хөйнү. Элезинни чүдүргени дээш орулганы кооператив ап турар-дыр. Карьерниң элезини төне бээрге, кооператив ол черни каап-тар азы өске черге карьерни арендалап алыры чугаажок.

Бир эвес кооператив элезинден продукция бүдүргеш, садып турган болза — өске херек. А бо таварылгада Тываның чайгаар бүткен байлаанга кооператорлар чиижеңнеп турар ышкажыл. Черни арендага бээр деп чүвениң бир түңнели ол-дур.

Черни сатпайн, ону күзелдиг кижилерге, оларның ажыл-агыйжы мөзү-шынарын көрүп тургаш, үлеп берип, чер өнчүлүг болганы дээш үндүрүг тыртып алыры — Тываның байдалынга эң-не таарымчалыг орук ышкаш кылдыр сагындырар-дыр. Чүгле ону канчаар боттандырарының аргаларын кончуг кичээнгейлиг, бодамчалыг-биле хоойлужудар херек. Черни өнчү кылырының дугайында хоойлуну черни садып алган кижи ооң ээзи болур азы черни хуу өнчү кылдыр сатпас деп хоойлужудуп каары дээрге-ле тываларны төрээн Чери чок кылдыр арттырар дээни азы черивистиң ээлери болур арганы биске бербейн барганы ол.

Бир эвес черни тараажыга хууда өнчү кылдыр берип каар болза, ол чүгле хөй дүжүт өстүрүп алыр дээш эвес, а ооң бодунуң чери ооң уруг-дарыынга кежиин сөңнеп кажан кезээде чоруун дээш ажылдаары чигзиниг чок. Уруг-дарыы база ооң черин, ооң ажыл-ижин салгап алыр кижилер болзун дээш ажыл-ишке оларны өөредири чугаажок. Ынчан ол уруун, оглун хоорайже дужа-келбижа чорутпас, ажыл-ишке дузалашсын дээш чанынга тудуксаар, оглу азы уруу-даа болза, ада-иемниң чери мээң черим, ажыл-ижи мээң ажыл-ижим деп биле бээр. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, черни кижилерге өнчү кылдыр бээр, оларны черниң ээлери кылып каар хоойлуну Тыва Республиканың депутаттары он бирги ээлчег чок сессияга азы ооң дараазында сессияга хүлээп алыр болза, чүгле черниң ээзин тыпканы ол эвес, а Тываның экономиктиг, социал айтырыгларын чедиишкинниг шиитпирлеп болурунуң магадылалын салганы ол болур ийик.

Шаңгыр-оол МОНГУШ,
Соңгукчу.

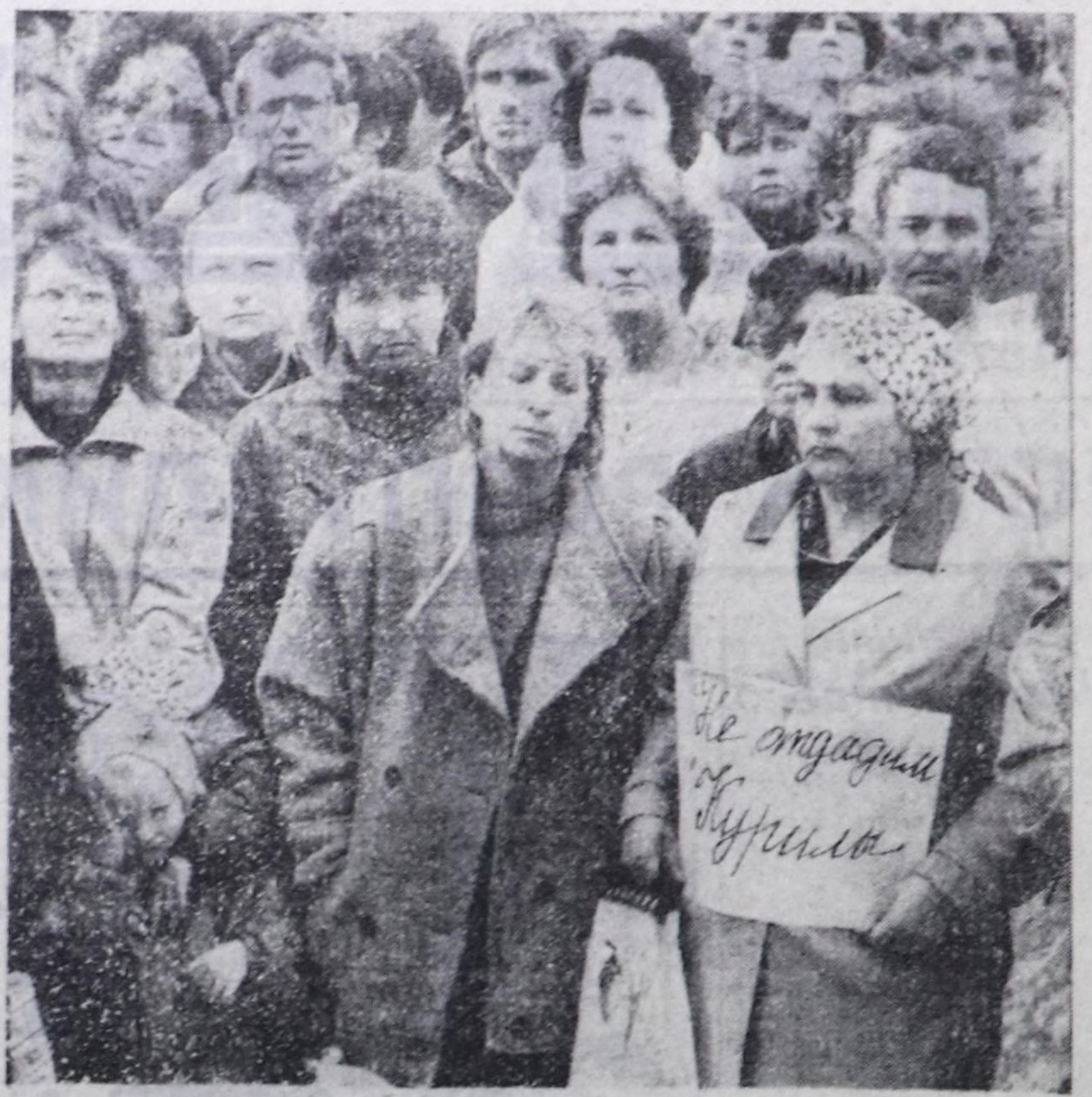

КУРИЛДЕР— ТӨРЭЭН ЧЕРИВИС

Курилдерниң мурнуу дөрт ортулуузунуң салым-чолунуң дугайында чугаа чуртта неп-терээн. Оларны Япония алыр дээш туржуп турар. Оларны бээр бе, бербес бе? Чүнү алыр бис? Чүнү чидириптер бис? Чугааның утказы мындыг. Чурт иштинде чамдык кижилерге Курил ортулуктары чү-даа чок хая-даш, а мында чурттап турарларга— ортулуктар оларның төрээн чери, Төрээн чурту.

Ортулуктар дыка каас-чараш бойдус-чурумалдыг. А оларның экономиктиг ажыктыы улуг. Оларны Японияга бериптер дээрге-ле, чыл санында 1 млн. 100 тонна балык продукциязын чидиргени ол болур.

Японнар ортулуктарда бистиң өгбелеривистиң хөөрлери бар дээр. А орус хөөрлер мында чеже-чеже мунул?

«Курилдерни бербес бис!» Ындыг медеглелди кылгып, Курил ортулуктарының чурттакчылары кудумчуларже болгаш шөлдерже үнүп турар.

ЧУРУКТАРДА: Шикотан ортулукта Малокурильск суур; Кунашир ортулукта Южно-Курильскиниң чурттакчылары.

В. ТИТОВТУҢ фотолары.
(СЭТА-ның фотохроника-зы).

АЛДАРЖЫДЫП АДААЛЫ

Тыва «Хөөмей-91» деп мөөрейниң жюри комиссиязының даргазы тургаш, бир чаржынчыг чүвени көрдүм, ол чүл дээрге алдарлыг ыраажыларывыска мынчага дээр хүндүлүг аттарны тывыспаан болдувус, оларның чамдыктарын чалаарын безин уткан болдувус.

Мен чүвени баш бурунгаар бодаар чаңныг ашак мен. 1992 чылын Кызыл хоорайга «Хөөмей-92» деп мөөрей болур, аңаа делегейниң бир чамдык чурттарындан чалаттырган эртемденнер келир болгаш Тыва чурту хөөмейниң чурту бе деп айтырыгны тодарадыр апаар. Ол улуг көрүштүң бетинде Тываны Совет Эвилелиниге болгаш делегейге шагда-ла алдаржыдып каапкан аттыг-чаргыг кargыраалаар, хөөмейлээр, каңзыыр, борбаңнадыр болгаш сыгыртыр алдарлыг кижилеривиске Тыва республиканың чазааның мурнундан хүндүлүг аттарны тыпсырын саналдап тур мен.

Кайгамчык сыгытчылар Максим Дакпай, Сундукай Монгуш, Федор Тау, Хунаштаар-оол Ооржак, Кара-Сал Тумат, Маржымал Ондар, Геннадий Чаш оларга Тыва Республиканың улустуң артизи деп хүндүлүг атты тус-тус тыпсырын шуут саналдап тур мен. Алыс бодум этнограф эртемниг болгаш делегей улустарының уран чүүлүн шору билир мен, ынчангаш үстүнде аттарын адааным чоннуң иштинден шылгараан артистер бистиң национал культуравыстың онзагай чүүлүн каш катап көргүзүп шыдааннар.

Хөгжүм херексели кылыр сураглыг шевер Иламчап Сүрүңович Хомушкуга «Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажылдакчызы» деп хүндүлүг атты тывысканынга эмин эрттир өөрүп турар мен. Бот дугайты болаарынга, хөгжүм херексели кылыр Күжүгет Иленчаевич Балганга база «Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажылдакчызы» деп хүндүлүг атты тыпсырын саналдап тур мен.

Монгуш КЕНИН-ЛОПСАН,
Төөгү эртемнерниң кандидады, этнограф.

СОЛУНГА ҮНГЕН МАТЕРИАЛГА ХАМААРЫШТЫР

ТЕРЕ-ХӨЛЧҮЛЕРНИҢ БОДАЛЫ

Чоокта чаа «Шын» солунга Топчаа Монгуштуң «Самолеттар ушпастаар бе?» деп эгелиг чүүлүн тере-хөлчүлер сайгарып көргеш, боттарының бо талазы-биле бодалдарын илереткен.

Бир эвес «Красноярскавиа» концерниниң удуртукчуларының күзелин ёзугаар Тывада каттышкан ужар чүүл отрядын тарадыптар чүве болза, кара чаңгыс агаар оруу-биле харылзаалыг Тере-Хөлдүң чурттакчылары канчап амыдыраарыл? Ынчаарга Мөңгүн-Тайга, Тожу дээн ышкаш ырак-узак черлерже ол чок-даа болза, чүъктер сөөртүп чедирер аргалар бар-ла болгай харын.

Тыва Республиканың эң кол дээн Үш-Белдир курортунче болгаш ийи муң ажыг чурттакчы чоннуг Тере-Хөлче самолёт ушпастаар болза, чүү боол болурул? Садыг, харылзаа үстүр, социал-культура хөгжүлдези оожумнаар апаар. Шаанда, кажан Тыва Арат Республика баштап турар үеде, тере-хөлчүлер кожа-хелбээ кожууннар, сумулар-биле чүгле аъттың дузазы-биле аргыжып турганы билдингир. Ынчаарда ол черниң социал хөгжүлдези чогум-на ооң ужурундан шуудавайн турган.

Чүгле бежен чылдардан бээр Тере-Хөлче агаар оруу ажыттынганының соонда, ол черниң арат-чонунуң социал байдалы экижип, өске районнар-биле деңге хөгжүп эгелээнин билир бис.

Чоокта чаа Тыва Республиканың Дээди Совединиң улус депутады, «Шын» солуннуң редактору В. Ф. Чадамба-биле соңгукчуларның ужуражылга хуралы болган. Аңаа бо айтырыгны база сайгарып көрген бис. Ниитизи-биле Тываның агаар транспортунуң таваржып турары чамдык бергедээшкиннерин чөптүг деп санааш, ужуражылганың киржикчилери бо айтырыгны чогумчалыг шиитпирлээри Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелинден, ооң даргазы депутат Ш. Д. Ооржактан улуу-биле хамаарышкан демдеглеп турганнар. Бистиң черниң чону тыва ужар чүүл бүдүрүлгезиниң ажылдакчыларының күзел-бодалдарын деткип, Кызылда аэровокзалдың тудуун дүрген акшаландыргаш, чурттуң улуг-улуг хоорайлары болгаш харын-даа даштыкы чурттар-биле бежиң агаар харылзаазын калбартыр болза, каттышкан отряд моон-даа соңгаар хевээр артып, улам сайзыраар аргалыг болурунга чөпшээрежип турар бис. Тыва ышкаш, орук харылзаазы берге черниң агаар транспортун хөгжүдериниң айтырыын РСФСР-ниң чазааның мурнунга тургузары чугула боол турар Тургустунган байдалдан черле уштунуп үнүү болурунуң аргалары бар деп, тере-хөлчүлер санап турар.

Сергей ЧИГЖИТ,
Күңгүртүг суур.

ЭШТЕРИМ ДУГАЙЫНДА

Бежен чылдарның төнчүзү. Тываның үлетпүрүнүң баштайгызы Ак-Довурак даг-дүгү комбинатты ажыдып, ону шалыпчы тудуг кылып, аныяктарны ажылдаарынче чалап турган үе чүве.

Ынчан Бай-Тайга районда комсомолчу путёвка-биле кезек аныяктар аңаа ажылдап келген. Чаа эгелеп турар-даа болза, суур шору өзе берген турган, (ам болза эрги Ак-Довурак дээр). Суур бар-даа болза чурттаар чер тывылбас боорга, майгыннар тиккеш, аңаа чурттадып каан. Ол үеде аңаа келген Киров Семиспей, Эрес-оол Шыырап, Буян Хомушку, Биче-оол Дапыт, Михаил Сундуй-оол Алдын-оол Күжүгет болгаш өскелер-даа ынчаар ажылдап, чурттап эгелээннер. Олар ынчан Оюн Кодур-оолдуң, Салчак Кара-оолдуң бригадаларынга ажылдап киргеннер. Баштай ниити чуртталга бажыңын тудуп доосканнар. Оон соонда 16 өг-бүле чурттаар 2 каъттыг ыяш бажыңнарны, ийи каът школаны, харылзаа черниң бажыңын болгаш өске-даа объектилерни тудушканнар. Олар бызаңчының, дашчының, бетончунуң мергежилдерин күзелдиг-биле шиңгээдип ап турганнар.

Ниити чуртталга бажыңы үр үеде ажыглалга кирбейн туруп берген. Ынчангаш майгыннарга соок дүшкүже, ноябрьга чедир чурттаан. Соок боорга кижи бүрүзүнге 2.2 хөвенниг чоорганны берип турган. Аъш-чем доңуп каар, ону демир суугуга чылдып чип алыр турган. Чурттаары берге-даа болза, олар бичии-даа ундараваан, бергелерге торулбааннар. Чүге дээрге чаа комбинатты, хоорайны тударынга боттарының күш-ажылчы үлүүн киирер изиг күзелдиг, тура-соруктуг келгеннер. Тура-соруктуг оолдарга чүгле декабрьда ниити чуртталга бажыңын берген.

Ынчан Совет Эвилелиниң янзы-бүрү булуңнарындан келген аңгы-аңгы нацияның солдары, кыстары аңаа ажылдап келген, оларның-биле тывалар эп-найыралдыг ажылдап, чурттап турганнар. Оон уламындан салдынган сорулганы бир демниг, дүрген шиитпирлээринге күш-ажылчы үлүүн киирип, Тываның чуруунга чок турган чаа хоорайны тутканнар. Ол үеде шошсодаа үндүрер, хулиганнаар, оорлаар чоруктар чок турган.

Бай-Тайгадан путёвка ёзугаар келген оолдардан Ак-Довуракка бүгү назынында ажылдап, чурттап артканнар эвээш эвес. Оларга орден-хавыяалыг Тыва Республиканың алдарлыг тудугжузу Күжүгет Алдын-оол, Тыва Республиканың алдарлыг дагжызы Салчак Сендаа, даг-дүгүнүң сураглыг арыглакчызы Михаил Сундуй-оол хамааржыр. Чаңгыс чер-чурттуг эш-өөрүм чедиишкинниг ажылдап, аас-кежиктиг чурттап чорууурунга өөрүп чоруур мен.

Каадыр САЛЧАК.
Ажылчын.
Тес-Хем район.

АВТОРДАН: материалдың гонорарын «Шынның» агар санынче шилчидерин диледим.

ҮЛЕТПҮР КИЛДИЗИ: чагаалар допчулалы

«Шын» солунга кээп турар чагааларның чамдыктарының авторлары оран-чурттуң бойдузун болгаш дириг амытаннарын камгалаар темага хөй чүүлдерни бижип турар.

Ынчалза-даа оларның хөй кезиинде бойдус хүрээлелин болгаш ооң дириг амытаннарын төтчеглеп азы узуткап турарының дугайында тодаргай-ла факт-барымдаазы чок болурундан чамдык чагаалар солунга үнмейн баар. Чижээ, Алдын-оол Биче-оолович Ооржак Барыын-Хемчик районнуң Улуг-Ак, Улуг болгаш Муңгаш-Актарның чурумалдыг каас-чараш черлери-биле Каа-Хем районнуң Копту хемниң унунда тайга-сыннарны аллан чылдарда көргени-биле деңнеп бижээш, амгы үеде ол черлерниң арга-ыяжының, аң-меңнериниң эвээжеп, төнгенин ыыладып турар. Ооң чагаазында ол бүгүнүң дугайын бадыткаптар сан-түңнер чок болган.

Сөөлгү үеде кижилерниң угаан-медерелиниң өскени-биле холбаштыр оларның долгандыр турар бойдус чүүлдеринге хамаарылгазы база чаартынган. Кижиниң ажыл-чорудулгазы калбарып, ханылаан тудум-на, ооң бойдуска хоралыг салдары база улгадыры билдингир. Ооң чижээн бистиң республикадан хөйнү көргүзүп болур. Ол дугайын номчукчулар бо-ла бижий бээр. Тывага кода-хоорайлар, суурлар чаа-ла тудуп эгелеп турда, оларның чоок-кавызының арга-арыглары бүдүн, байлак турган. Коллективизация эгелеп, көшкүн араттар суурлажып турда, байдал шуут өске турганын хоочуннар билир. Оон аңгыда душкан-на черден ыяш кезер, тудуг ыяжы белеткээр чоруктар база турган.

Ынчаарда планны ажыр күүседир дээш, эндере кезип каапкан, амгы үеде ирий берген чыдар чудуктарны черле болганындан көрүп болур. Ол дугайын чагааларның авторлары база бижип турарлар. Чурттуң байлаа — арга-арыг дижир болгай бис. Ол кайы хире улуг төтчеглээшкинге таварышкан-дыр.

Оон аңгыда «улуг тудугларның» аарыы бистиң республиканы база оюп эрттээн. Ооң түңнелинде Улуг-Хем, Барыын-Хемчик районнарның агаар-бойдузунуң байдалы өскерлип, багай салдарларны долгандыр турар арат-чонга халдадып турар. Улуг-Хемниң Шагаан-Арыгдан В. Хуурактың, Барыын-Хемчиктиң Ак-Довурак хоорайдан Б. Ооржактың болгаш өскелерниң-даа чагаалары чогум-на ол темага хамаарышкан. Шынап-ла, Чаа Шагаан-Арыгның тудуу эгелээрге, дыка өөрүп турган бис. Ол чөп болбайн аан. Электри дээрге амыдыралдың бүгү талаларын сайзырадыр, күчүлүг энергия-дыр. Ынчалза-даа Саян-Шушенское ГЭС-ти ажылдадыр кылымал далайның таварыштырган багай уржуктары база бар. Чүгле бистиң республикадан делгем көк-түг-шыктыг шынаалар, одар-белчиир шөлдери суг адаанче кирген. Амгы үеде чогум-на ол кижилерни дүвүредип турар.

Борис Нама-Сюрюнович Ооржактың чагаазын өскертпейн маңаа дамчыдып көрээлиңер: «Эртем-техниктиг депшилге хөгжээн соонда, экологтуг байдал баксыраан... Кандыг-даа экологтуг байдалды өөренип көрбейн, казымал байлактарны кам-хайыра чокка чарыгдап, довурак-доозунну буруладыр, ыш-бусту, химиктиг бүдүмелдерни агаарже үндүрүп, ону хирлендирип турар. Ол бүгү боттарывыстың кадыкшылывыска, бойдуска кончуг улуг хораны чедирип турар...

Ак-Довурак — Тываның улуг тудугларының бирээзи. Ынчалза-даа комбинаттың цехтери 25 чылдар иштинде кижилерниң кадыынга улуг хоралды чедирип келген. Оран-сававыс, хову-шөлдеривис, оът-сигең, хемнер-сугларывысты доозун-довурак шыва алган. Кижи тынар арыг агаар чок кылдыр хоорай кырын ыш-бус шыва алган. Бичии чаштар төрүттүнерге, респираторлар азы противогаз кедирер үе чоокшулап кел чыдар». Автор ынчаар бижээш, мурнундагы таптаашкын үезинде үстүндең дужаар чоруктуң уржуун айыткан. «Хоралыг бүдүрүлге тударының мурнунга оода-ла чоннуң чурттаар оран-савазын бүдүрүлге девискээриниң 15-20 километр ырадыр кылып болбас турган бе... Постоянный суур фабрикадан муң-на базым черде туттунган. Суурже көрүндүр талазында даглар-биле деңнештир бир-ле ак-көк даглар — бедик сорттуг руда арыглаар цехтиң төккен хоюг довураа-дыр. Часкы үелерде хадый бээрге, суур көзүлбес кылдыр доозун-довурак шыва алы бээр». Чагааның автору хоралыг доозун-довуракты арыглаар херекселдерни хоолайларга тургуспайн турарын буруудаткан. Оон ужурундан хоорайның чурттакчыларында аараан кижилерниң саны чыл санында улам көвүдеп турар.

Даг-дүктүг улуг девискээрни ажыткаш, ону хоюглап, арыглааш, база чаа даг кылдыр довураан төп каарга, оон хоразы кайы хирел? Чоокта чаа төп солуннарга мындыг бир медээ парлаттынган. ГФР-де бир школаның ханаларын даг-дүгү бүдүштүг панельдерден кылганы илерээн. Оон соонда хынап көөрге, ук чуртта мындыг школалар дыка хөй болган. Ынчангаш өөреникчилерге ооң хоразының айыылдыын барымдаалааш, ындыг школаларны шуптузун бускаш, ханы чер адаанга «хөөржүдүп» хөөп каан. А бисте болза кайы хире делгем шөлде даг-дүктүг даглар тыптып келген чыдар-дыр.

Бистиң номчукчуларывыс чүгле чагаа бижип турар эвес, харын боттары редакцияга кээп, көрген-билген чүүлдерин чугаалап, ол дугайын бижиирин диләп турарлар. Чоокта чаа Улуг-Хем районнуң Арыг-Үзүүнден Маннай-оол Опай-оол түс черниң ыяш ажыл-агыйының коллективи Хүүле хемниң бажында арга-ыяшты кезерин-биле орук кылып эгелээнин редакцияга боду кээп дыңнаткан. Ол дугайында оон чагаазын парлап үндүрген. Бир эвес Хүүлениң бажында арга-ыяшты кезип, узуткаар болза, оон суу сыыгаар, харын соглу бээр. Ооң түңнелинде хем унунда суггаттыг тараа шөлдери кургаар, балык-байлааны узуткаттынар.

Улуг-Хемниң Шагаан-Арыг хоорайдан В. Хуурак, Кызыл районнуң Тере-Хөлден С. Чигжит, ол-ла районнуң Шамбалыг совхозтан А. Ооржак болгаш өскелер-даа бойдусту, дириг амытаннарны камгалап, арттырарының чугула апарганын бижээннер.

Аңнаарынга болгаш балыктаарынга машина-техника ажыглаар, хоруглуг чепсектер хереглээр чоруктарны чагааларда номчуп болур. С. Чигжиттиң чагаазында мындыг одуруглар бар: Кызылдың каттышкан авиаотряды чылдың бүгү үелеринде «оран-бойдус камгалаар чүве» дээш, тускай самолеттарны, ылаңгыя вертолёттарны аңгылааш, төтчеглекчилерни кижи четпес черлерже октап турар. Эртенен чайын «Тарыс» аржааның девискээринге «кызыгаар черниң оран камгалалының вертолёттары» ужуп кээп турганының түңнелинде, Тарыс девискээринде балыктыг чаңгыс-даа хемнер артпаанынга чон хомудап турар.

Чүгле Тере-Хөлдүң эвес, Тожу районнуң чамдык чурттакчылары кижи четпес тайга-сыннарда вертолёттар / хонаштары бар дээрзиниң дугайында чугаалап турар апарганнар. Чоннуң караа кескү, кулаа дыңнангыр дээр болгай.

Топчаа МОНГУШ,

ХООЧУННУҢ АЙТЫРЫГЛАРЫ

«Шын» солуннуң 1930 чылдан бээр доктаамал номчукчузу, амгы үеде Кызыл хоорайда чурттап олурар пенсионер, күш-ажылдың хоочуну Ондар Намдакович Лопсан-Серен журналист Алексей Дугержаа-биле ужуражы бергеш, бодунуң сонуургаан айтырыгларын салган. Ооң айтырыгларын болгаш тайылбыр харыыны моон адаанда допчулап парладывыс.

Интервью

Айтырыг: «Шын» солун 1992 чылдан эгелеп үнмес деп дамчыыр чугаа сөөлгү үеде Кызыл хоорайның мурнуу талакы микрорайоннарында бар апарды. Чогум чүү болду бо, ол шын бе? Солун-биле сырый харылзаалыг, аңаа доктаамал материалдар бижиир журналист кижи чүвениң ужурун билип тур боор силер, меңээ тайылбырлап берип көрүңерем.

Харыы: «Ол солун 1992 чылдан эгелеп үнмес» деп дамчыыр чугаа, мен бодаарымга, кым-бир кижиниң хоозун күзели, дорту-биле сөглээрге, хопчу чугаазы деп санаар мен. Тываның бүгү ажылчы чонунуң солуну «Шын» 1992 чылда болгаш ооң дараазында-даа чылдарда үнер. Ынчангаш «Шын» солуннуң чагыдылгазы амгы үеде кидин түлүк чоруп турар. Солуннуң килдис эргелекчизи Т. Хертек мырыңай чаа Бай-Тайга районга барып чораан. Ында солун чагыдылгазы Кызыл-Даган аңгыда, бүгү чер болганда идепкейлиг чоруп турар. Районда 500 хире номчукчу бодунуң солунун чагыдып алган. «Шынның» чагыдылгазы Бай-Тайга районга бо чылдың октябрьның төнчүзүнге чедир муң экземпляр ажар дээрзинге идегээр мен.

Ынчаарга солун чагыдылгазының хуусаазы доостурунга чедир ам мырыңай каш-ла хонук арткан. Ол хуусаа 1991 чылдың октябрь 31-ле доостур. Ынчангаш хоорайда болгаш кодээде бүгү номчукчулар «Шынны» чагыдып алырынче дүрген далажырын, журналист кижи болганымда күзеп, кыйгырар бодаан мен.

Айтырыг: Бо чылын август 19—21 хүннеринде Москвага үймээн сураа дыңналган сөөлүнде «Шын» солун элээн каш хүннерде үнмээн. Ооң чылдагааны чүде болганыл?

Харыы: «Шын» солуннуң удуртулгазынга кандыг-даа хамаарылгам чок, ынчангаш бо айтырыгга дорт харыы бээр дугайында кым-даа даaспаан. Ынчалзажок ол хүннерде солун редакциязынга үргүлчү ажылдап турган журналист, номчукчу, бижикчи кижи болганымда, бодумнуң бодалымны илергейлеп көрейн.

1925 чылда үндезилеттинген болгаш бистиң республиканың дириг төөгүзү болуп, феодализм сөөлүнде чаа Тываның экономика, культура, социал талазы-биле хөгжүлдезинге, национал кадрларны белеткээринге, ылаңгыя чонну үжүк-бижикке өөредиринге улуг үлүг-хуузун киирген «Шын» солуннуң үнерин 1991 чылдың августуң сөөлгү он хонуунуң эгезинден бээр элээн каш хүннерде херек кырында хоруп турган чорук ССРЭ Конституциязының 50 чүүлүнге, РСФСР-ниң Конституциязының 48 чүүлүнге; Тыва Республиканың амгы күштүг Конституциязының 44 чүүлүнге шуут чөрүшкек болган деп санаар мен.

Ынчангаш «Шын» солуннуң үнерин ынчан хораан турганының кандыг-даа боттуг болгаш чептүг чылдагааны чок деп бодаар мен. А кол чылдак — РСФСР-ниң Компартиязының ажыл-чорудулгазын түр соксадыр дугайында Россия Президентиниң 1991 чылдың август 23-те ат салган Чарлыы болган. Ынчалзажок «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннар Тыва Республиканың Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң база органы болуп турган. Тываның дээди күрүне эрге-чагыргазының хоойлужудулга болгаш күүсекчи ол органнарының ажыл-чорудулгазын түр соксадыр дугайында кандыг-даа чарлыктар азы шиитпирлер ол хүннерде хүлээп алдынмаан болгай.

Солуннуң үнерин ол үеде соксадып, хораан чорук ооң барык 30 муң чагыкчыларынга, редакция коллективинге мораль-политиктиг болгаш материалдыг улуг согуушкунну таварыштырган. Дем силерниң чугаалааныңар Москвага болган үймээн-биле холбаштыр «Шын» солуннуң, ооң бүгү коллективиниң хензиг-даа буруузу чок, Москвага болган күрүне эргилдезин деткииринче Тываның чонун тус черден кыйгырган чаңгыс-даа одуруг солунга парлаттынмаан.

«Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарның үнерин хораан турган чорук ССРЭ Конституциязынга, РСФСР-ниң Конституциязынга, Тыва Республиканың Конституциязынга, парлалга дугайында хоойлуга дүгжүр бе? Ындыг айтырыгны тодаргайлап бээр дугайында Тыва Республиканың Дээди Совединиң Хоойлужудулга, хоойлу-дүрүм болгаш эрге-чурум айтырыгларының талазы-биле комиссиязының даргазы Н. А. Ондарга дилегни дарый киирерин бо солуннарның коллективтеринге, редакторларынга сүмелээр бодаан мен. А бир эвес ол хоруушкун хоойлуга чөрүшкек болза, Тыва Республиканың Дээди судунга чогуур хомудалды чайлаш чок киирерин, номчукчу, бижикчи, журналист кижи болганымда, солун редакторларындан негээр бодаан мен.

Айтырыг: Силерниң бодалыңарга каттыжып, өөрүп деткип тур мен. А октябрь 15-те «Шын» солун чүге үнмейн барды?

Харыы: Солуннуң ээлчеглиг ол номериниң харыысалгалыг дежурныйы С. Маадының меңээ тайылбырлааны ёзугаар алырга, редакцияның чогаадыкчы коллективи солун номериниң бүгү материалдарын чогуур үезинде белеткээн турган. Ынчалзажок республика типографиязының солун үндүрүлгезин хандырып турар ажылдакчылары 1991 чылдың октябрь 15-те ажыл соксадыышкынын чарлаан. Ооң кол чылдагааны: типография директору Е. Р. Когуттуң кол-ла буруузу-биле ол бүдүрүлге чериниң бажыны кышка удур чылыглаттынмаан, аажок соок, аңаа ажылдаар арга чок болуп турган. Ол хүн солун үнмээниниң, ажыл соксадыышкынының болганының меңээ билдинген кол чылдагааннары ол-дур.

Айтырыг: «Шын» солун редакциязының, ооң коллективиниң мурнунда кандыг бергедээшкиннер амгы үеде туруп турарыл, бо дугайында чугаалап болур силер бе?

Харыы: Солун редакциязы-биле барык хүн бүрүде харылзаалыг, ооң амыдыралын элээн билир болганымда, чугаалап, бодумнуң бодалдарымны илергейлеп болбайн канчаар, Ондар Намдакович. Мен бодаарымга, бо бүгү демдеглеттинген чылдактарның болгаш чылдагааннарның уржуунда «Шын» солуннуң 1992 чылда уткуштур чагыдылгазының кедергей оожум болгаш организас чок чоруп турары редакцияның бүгү коллективин дыка дүвүредип турар. Ылаңгыя Мөңгүн-Тайга ышкаш эң ырак, Улуг-Хем ышкаш чоок районнарда солуннуң чагыдылгазы саадааның парлалга тарадыр чериниң медээзи херечилеп турар. Соңгаарладып болбас сорулга: өг-бүле бүрүзү «Шын» солунну бо арткан эвээш хуусаада чагыдып алыры!

ССРЭ-ГЕ ДУЗАЛААР, ЫНЧАЛЗАЖОК…

Чоокта чаа Бангкокка сайзыраңгай үлетпүрлүг чеди чурттарның саң-хөө министрлериниң болгаш кол-кол банкыларының удуртукчуларының чөвүлел хуралы болуп эрткен. Ол ужуражыышкыннар кажан-даа чаңгыс демниг, эп-чөптүг эртип турбаан, а ооң кандыг эртери биске моон мурнунда хамаан чок боол келген. Чүге дээрге бистиң боттарывыстың тыртып алганывыс «демир көжеге» артынга чүү болуп турары биске улуг салдар халдатпайн турган. Делегей банкызының болгаш чурттар аразының валюта фондузунуң сессиязының мурнунда эрткен ол чөвүлел хурал «чидиг чөрүлдээлерниң» байдалынга эрткен, а бо таварылгада аңаа чугаалашкан айтырыглар биске шуут дорт хамаарылгалыг: Совет Эвилелинге дузаламчы дугайында айтырыг өске бүгү темаларны хөлегелепкен.

Түңнелдерни дораан айтыылыңар: акша дузаламчызының дугайында кандыг-даа шиитпир чок. Ооң орнунга Барыын чүк чоокку үеде ССРЭ-же боттарының чурттарының саң-хөө министрлериниң оралакчыларын чорудар, а ол дээрге—Бангкок чөвүлел хуралының чаңгыс тодаргай түңнели ол. Ол кээр делегацияларның сорулгазы ССРЭ-де экономиктиг байдалды бодунга кээп таныжып көөрү, совет удуртукчулар-биле экономиктиг реформалар планын чугаалажыры, ынчангаш ооң үндезининге ССРЭ-ге дуза көргүзер талазы-биле оон ыңайгы базымнарга түңнелдер үндүрери.

Ынчангаш «чеди улуг чурт» дуза чедиреринден ойталаваан, ынчалзажок ону элээн чергелиг шыңгыы негелделер-биле көргүзүп болурун аазаан. Ында бүгү талалыг рынок чаартылгаларын чорудары, даштыкыга саң-хөө хүлээлгелерин күүседири, ону боттандырары-биле эвилел база республикалар структураларының киржилгелиг дээштиг системаны тургузары, а ол ышкаш совет саң-хөө болгаш экономика дугайында бүрүн сан-түннерни бээри кирип турар. Эвилелдиң экономиктиг кээрээзин чарарының, чаңгыс аай төп банк база чаңгыс аай валюта дугайында негелдени база тодаргай салган.

Үстүнде негелделерни өскээр чугаалаар болза, мынча деп болур: чүгле карактарың чараш дээш, сеңээ кым-даа дузалавас, ону алыр дизе, бодуңга тодаргай хүлээлгелерни алыр херек. Шын харын, делегей ниитилежилгезинден дуза алыр деп бодаар болза, ооң дүрүмнерин, чурумун хүлээп көөр херек.

А ол талазы-биле бисте бөдүүн чүүлдерге бевин берге болгай: чижээ, даштыкы парлалга совет делегацияның организас чогуун дораан айыткан. Барыын чүктүң бир төлээлекчизи ССРЭ-ниң күрбанкызының даргазы Виктор Геращенконуң Бангкокка озалдап келгенинге хамаарыштыр «Таймс» солунга интервьюзунга мынча дээн: «Бөгүн ол самолёттан озалдап калды, даарта өрелерин төлээрин уттуптар». Ол-ла үеде аңаа турган Григорий Явлинский Совет Эвилели чоокку айларда ооң мурнундагы чээлилерге өре төлээриниң талазы-биле айтырыг турбас кылдыр ынчаар кылыр деп «чедини» бүзүреткен.

Чогум-на бо айтырыг ужуражыышкын киржикчилериниң аразынга эң хөй маргылдааларны болдурган. Эде тургузуушкунну акшаландырарынга эң улуг саң-хөө үүргезин чүктээн Европа чурттарының төлээлекчилери Совет Эвилели ам безин 60 млрд. доллар ажып турар өрелерни акша кризизиниң хараазы-биле төлей албас боор деп чигзиинигни илереткен. Олар ССРЭ-ге чаа чээлилерни тыпсырының негелдези кылдыр ооң өре төлээр аргаларын тодарадырын идип үндүрген болгаш өре төлээринге Москваны соңгаарладыышкын бээр деп америк саналды хүлээп албайн барган.

В. Геращенконуң медеглээни-биле, Совет Эвилелинге өрелерни өршээри эвес, а делегейниң экономиктиг системазынче киреринге дуза херек. Совет төлээлекчилер бо таварылгада ынча-мынча түңнүг дуза деп чүве чугаалаваан, ынчалзажок делегей чурумунга чаңчыгып, кризисти ажып эртер шилчилге үе-чадазынга турумчудар дуза херек деп чүвени, «чединиң» төлээлери маргыш чок деп бадыткаан. Япон солуннарга бижээни-биле, Бангкокка ужуражыышкын Совет Эвилелиниң экономиказында сандараашкынны ажып эртериниң эрге-ажыктарынга дүүштүр ол чурттарның байдалды контрольдаар аргазын тургузарын, дуза чедирерин чайлаш чок деп көргүскен.

Ынчанмайн канчаар: ССРЭ-де болуушкуннар дугайында ужуру билдинмес дидир-дидирлер безин барыын биржаларда акша курстарынга салдарын чедирип турар. ССРЭ-де экономиктиг болгаш политиктиг кризистен Барыын чүкте кижилериниң бажы ам безин ыжып, аарып турар, а байдал улам нарыыдаар болза, ол ыжык, аарыг дам баар.

Ол дээрге Совет Эвилелинге дуза талазы-биле Барыын чүкке эптежилгелиг турушту ээлээринге база бир чылдагаан. Маңаа август сүлчээзиниң бастырганы база салдарлыг болган боор.

Ужуражыышкын үезинде мындыг бодалдар дыңналып турган. Японияның даштыкы садыг болгаш үлетпүр министри «чединиң» ужуражыышкыны эгелеп турда, чугаалааны: «Телевизордан көөрүмге, Совет Эвилелинде чоон, семис кижилер эндериктир. Оларга дарый аъш-чем дузазы, Эфиопияда арган-дорганнарга дег, ындыг чугула херек бе?» Ол чугаазын министр баштак хевирлиг болдурган, ынчалзажок ында шын чүүл бар болбайн. Семис кижилерде артык деңзизинден аңгыда, холдары, буттары, эктинде баштары бар — ол дээрге бүгү чүве дээш харыысалгалыг болурунга эргежок чугула чүүлдер-дир.

Дмитрий БАНДУРА.
(СЭТА).

Өг-бүле дугайында

АЖЫ-ТӨЛҮНГЕ ЧОРГААРЛАНЫРЛАР

Бежен чылдарның ортан үезинде кайызы-даа башкылап эгелээш, күш-ажылдың база амыдыралының оруктары Тываның мурнуу бир районунга баштажы берген ындыг улус. Кайызы-даа тыва дыл башкылары. Тес-Хем, Таңды, Кызыл районнарның школаларынга ажылдап чораш, чон ортузунга ажыл-херектерге эң идепкейлиг киржип келгеннер. Тываның кодээзиниң чаартылгаларынга оларның төлептиг үлүү, шынап-ла, кирген. Башкы дээрге кодээ суурга эң көскү кижи. Улус оон үлегер алыр, олче көрүүр болгай.

— Аныяк шаавыста школалага ажылдавышаан, оюн-концерттерге кежээлерде аныяктар-биле кады туруптар бис. Оспаксырап, могавас-даа боор ийик. Дүлгээзиниң-ле үе, аа. Амыдыралдың девиин ындыг турган. Кезээде-ле чон ортузунга чоруур апаар — деп, ол өг-бүлениң эр ээзи, хоочун башкы, шүлүктерни, чогаалдарны бо-ла бижип чоруур Юндеш-оол Сержинмаевич чугаалап орар.

Ю. С. Монгуштуң кадайы Кыстай Анчыевна республиканың хоочун тыва дыл башкыларының бирээзи. Школага 34 чыл ажылдаан. Боду мөзү-бүдүштүг, ажылы дээнде кезээде холу дыңзыг башкы-ла болгай. Школачы чылдарында-ла тыва дылды онзагай көөр, сонуургаар кижи чүве. Чаңгыс школага өөренип чордувус. Шынап-ла, келзе-келзе уругларны не төрээн дылынга өөредип, кижизидер чаагай үүле-херектиң кижизи болган. Кур-Чер ортумак школазында тыва дыл башкылары эш-өөрү-биле кады кабинетти-даа дерип алганнар. Алыс хоочун, дуржулгазы байлак кижи болгаш, бодундан биче назылыг аныяк башкыларга арга-сүмезин айтырындан чажам дивес. Эрткен чайын ону эш-өөрү буянныг дыштанылгаже үдээн, а боду ам-даа ол-ла школазында ажылдавышаан.

Башкылаашкын ажылын чорударынга ажыглаар бир янзы аргалар, ылаңгыя сөөлгү үеде элбеп турарынга Кыстай Анчыевна база өөрүп орар болбайн аан. Чоннуң чаагай чаңчылдарын уругларга хандыр өөредири — башкыларга таарымчалыг тепкиниш апарган. Черле ынчаш кижини кижи кылдыр мөзүлеп хевирлээринге төрээн чонунуң шагдан бээр чалаттынып үндезилеттинген чаңчыл, ёзулалдары онза-ла салдарлыг. Улусчу педагогикаже онза сагыш салып турар апарганынга бистер шуптувус ынчангаш сеткил ханып турар бис.

Үжен ажыг чылдарда ажылдап келгеш, Кыстай Анчыевна база Юндеш-оол Сержинмаевич Монгуштар боттарының өг-бүлезинге башкылар династиязын кижизиткеннер деп чугаалап болур. Боттарының изин истээр, аңыл-херээниң угун уктаар ажы-төлдүг болурга, ада-иезинге, шынап-ла, чоргааранчыг болбайн канчаар. Хойжунуң оглу малчын азы саанчы, тудугжунуң оглу тудугжу, эмчиниң уруу эмчи, башкының ажы-төлү башкы болурга, ында багай чүве черле чок. Өг-бүлеге профессионал мергежил талазы-биле угаадыг ажылы черле турган болгаш быжыг үндезиниг болганы дээрзи чайгаар-ла билдинип кээр-дир.

— Авазы Кыстай черле уругларынга аажок кижи. Олары авазының сөзүнден эртпес, уктап дээзэрлер-даа — деп, адазы чугаалап олурар чораан. Авазын дыңнааш, ачазын тоовас улус-тур деп бодай бербеңер. Адазы база башкы, чазык чаагай, эш-өөрзүрек, черле ынчаш кайызы-даа топтуг-ла улус.

Хоочун башкыларның ажы-төлү шупту башкылар дивес силер бе! Улуг оглу Монгуш Сергей педагогика институдун дооскан, Кур-Чер школазында авазы-биле кады ажылдап, география башкылап турар. Ооң кадайы Монгуштарның улуг кенни орус дыл башкызы, ам уруглар садында.

Монгуштарның ортун оглу Артур Кызылдың педагогика институдунда бот-өөредилге-биле өөренмишаан, МЖК-да ажылдап турар, кадайы уруглар садының эргелекчизи. Көрүңер даан, база башкы.

Өг-бүледе дөрт дугаар уруу — Лариса. Эге класстар башкызы, ам техниктиг училищеде библиотекарь, ооң өөнүң ишти Очур-оол ол-ла училищеде башкы. База-ла кайызы-даа башкылар.

Башкы уктуг өг-бүледе хеймери — Монгуш Артем, хостуг хүрешке спорт мастери. Санкт-Петербургка күш-культура институдун бо чылын дооскан. Ол хоорайда бир училищеде башкылап артып калган. Спортчу мергежил бедидеринге ол черле чугула дээрзин башкылары сүмелээрге, ында кезек үеде артып калган. Ол база-ла башкы, күш-культура башкызы.

Кыстай, Юндеш-оол Монгуштарның башкы салгалдыг улуг өг-бүлезинде ажы-төлүнүң уруглары он оол, кыс өзүп орар. Канчап билир, олардан база башкылар тыптып келир чадавас.

Бопуймаа ДИРЧИН.

«Шынның» анкетазынга харыылар

«Шынны» 1992 чылдын чагыдып алдым. Ол дээрге—ону чагыдып алыры чыл санында меңээ чаңчыл болган ынак солунум. Ол солуннуң бижикчизи болгаш, ооң өртээ меңээ аар эвес.

Солуннуң арыннарынга өөреникчилер, студентилер, школа амыдыралы, колхоз, совхозтарның, хоорай, суурларның ажыл-ижин, социал айтырыгларының, кижилерниң кадык болурунуң дугайында эмчилерниң сүмелерин, Тожунуң ивижилериниң, шеригде турар оолдарның, артистерниң болгаш бөдүүн ажыл-ишчи кижилерниң ажыл-ижин, амыдырал-чуртталгазын номчуксаар мен.

Солунга утка-шынары эки, шынныг чүүлдерни деткээн чагааларны чырыкче үндүрери күзенчиг. Хоп-меге, үен даян улус адын тудуп, шын эвес чүүлдер бижээн чагааларны парлаваза эки. Шупту материалдар үениң аайы-биле шынга дүүшкен турары ажыктыг.

Ынчангаш солунга дараазында рубрикаларны ажыглаарын сүмелээр мен: «Мергелдей», «Кижиниң арын-нүүрү», «Тываның чоргааралы—аас-кежии», «Бөдүүн чорза, ботка херек», «Херээжен кижини хүндүлеңер», «Тыва оолдар—адын бодазын», «Инвалидтерге, кырганнарга дузалажыылы», «Почта ажылы», «Арга-арыг—ногаан өңнүүвүс», «Чаштар—келир үевис», «Четпестерни сойгалаал», «Оорларга—согуг».

Мен «Шынның» доктаамал бижикчизи болуксаар мен. Аңаа четпестерни-даа, чединишкиннерни-даа, кодээниң, хоорайның амыдыралын, ногаажыларның ажыл-ижин болгаш оон-даа өске чүүлдерни бижиксээр мен.

Силерниң солуннуң доктаамал бижикчизи болур мен.
Хүндүткел-биле Наталья ДУГУР.
Улуг-Хем район, Ак-Тал суур.

* * *

«Шынны» күзелдиим-биле чагыдып алдым. Солуннуң арыннарындан шажын дугайында, ооң эки-даа, бак-даа талаларын номчуксаар мен.

«Шынның» арнынга солун дамчыыштыр аныяктарның таныжылга темазын ажытса деп күзелим бар.

Мен бодум тудугжу кижи мен. Ынчангаш солуннуң бижикчизи болуксап чоруур мен.

Олег ХОВАЛЫГ.
Улуг-Хем район, Булун-Терек суур.

* * *

«Шын» солуннуң номчукчуларының бирээзи мен. Солунну чыл санында чагыдып ап турар мен.

Солуннуң арыннарындан кроссвордтарны тыварынга сонуургалым улуг. Тыва улустуң эрткен амыдыралының дугайын сонуургаар, номчуксаар мен.

«Шын» солуннуң арыннарынга «Төрээн Тывавыстың төлептиг кижилери» деп чаа рубриканы ажытса деп саналым бар.

Солуннуң бижикчизи болуксаар болгаш аңаа амы-хууда айтырыгларны салыр, чайлыг үелеримде тургускан кроссвордтарымны үндүрүксээр-дир мен.

Шончалай МОНГУШ.
Хандагайты суур.

Сөөлгү шакта

ВАЦЛАВ ГАВЕЛДИҢ МЕДЕГЛЕЛИ

ПРАГА. Чехословак армияның дээди командылалының конференциязынга Чехословакияның президентизи Вацлав Гавел чүве чугаалаан болгаш бистиң чуртувус чүгле бодунуң айыыл чок чоруу дээш, харын бүгү Европаның тайбыңы база айыыл чок чоруу дээш харыысалгалыг болуп турар деп медеглээн.

Европага тайбыңны быжыглаарынче, камгалаарынче угланган базымнарга Чехословакия киржир ужурлуг деп, ол айыткан. «Коммунистер дээди албан-дужаалдарда чамдык чурттарда дүвүрээзиннер болуп турар амгы үеде Европага айыыл чок чорук дээш харыысалга улам улгадып турар» деп, В. Гавел чугаалаан. Ындыг дүвүрээзиннер, үймээшкиннер улуг чөрүлдээже шилчий бээрин болдурбас төлээде, делегей ниитилежилгезиниң Персия мугулдурунга ажыглаан аргазын база ажыглап болур деп, ол демдеглээн.

Эрткен үениң аар уржуктарлыг дуржулгазын Чехословакия барымдаалаар болгаш бодунуң айыыл чок чоруун хандырарынче чогуур кичээңгейни угландырар ужурлуг деп, Чехословакияның президентизи чугаалаан.

Соңгу Атлантика эвилелинге Чехословакия эвилелчи кежигүн болуп кирери чугула, чүге дизе, НАТО амгы үеде Европага тайбыңны база демократияны магадылаан күрүнелер аразының эң-не быжыг туруштуг каттыжыышкыны болуп турар деп, В. Гавел чугаазының түңнелинде медеглээн.

ЧАЗАК БАШТЫҢЫНГА КАНДИДАТ

СОФИЯ. Болгарияның демократтыг күштериниң эвилели (ДКЭ) бодунуң удуртукчузу Филип Димитровту чазак баштыңының албан-дужаалынга депшиткен. ДКЭ бодунуң төлээлекчилерин чамдык министерстволарның удуртукчуларының албан-дужаалдарынга база депшиткен.

ПАКИСТАННЫҢ ТУРУЖУ

ИСЛАМАБАД. Чепсектиг афган оппозицияның удуртукчулары Москвага келир кылдыр совет удуртулга чалаан деп, Пакистанның даштыкы херектер министерствозу чарлаан. Делегацияның удуртукчузунга болгаш кежигүннеринге бодунуң улустарын чорудар дээш демисел афган дээрбечилерниң аразынга чидиг демисел ам-даа үргүлчүлеп турар.

Ол демиселге Пакистанның үстүкү эрге-чагыргалары база киржип эгелээн. Пакистанның туружу — ооң эрге-ажыын камгалаар кижилерни афган оппозицияның делегация составынга киирери. Ооң түңнелинде моон мурнунда моджахедтерниң (афган дээрбечилерниң) томуйлааны «моджахедтер чазааның президентизи» С. Моджаддеди ону баштаар эвес, а Афганистанның ислам ниитилел бөлүглежилгезиниң удуртукчузу Бурхануддин Раббани делегацияны удуртур. Ол делегация бо чылдың октябрь төнчүзүнде совет таланың чалааны-биле Москвага келир. Афганистанның даштыкыда «чазааның» даштыкы херектер министриниң хүлээлгезин Б. Раббани күүседип турар.

Афган дээрбечилерге туттурган совет шериглерни хостаар дугайында нарын чугаалажыышкыннар афган оппозицияның делегациязы-биле Москвага болур.

ИЙИ АМЕРИКАННАРНЫ ШИИТКЕН

ИСЛАМАБАД. Пакистанның ислам суду америк ийи алыышкыларны шииткен. 28 харлыг Даниэль Бойд болгаш ооң 39 харлыг акызы Чарльз Бойд олар афган дээрбечилерге дузалажыр дээш Пакистанга элээн каш чыл бурунгаар чедип келгеннер. Олар аңаа ислам шажынны хүлээп алган. Пешеварда күрүне банкызын ийи алыышкы бо чылын уптээн. Ол үүлгедиг дээш алыышкыларның кайызының-даа оң холун база солагай будун одура шавар кылдыр ислам суд шииткен.

Ф. КАСТРОНУҢ ОГЛУ ИРАНГА БАРЫП ЧОРААН

ТЕГЕРАН. Тегеран радиозунуң дыңнатканын ёзугаар алырга, атомнуг энергетика талазы-биле кады ажылдажылганың эртем программазының дугайында дугуржулганы Кубаның болгаш Иранның аразынга чедип алган. Ф. Кастронуң оглу, Кубаның атомнуг энергия талазы-биле национал комиссиязының күүсекчи секретары Фидель Кастро Диас Баларт баштаан делегация Иранга барып чораан үеде дугуржулгага ат салдынган деп, Кубаның АИН информация агентилели база дыңнаткан.

(СЭТА).

Шри-Ланканың бурунгу черинде байдал бөдүүн эвес. Маңаа шаг-шаандан бээр сингалдар болгаш тамилдер кожа-хелбээ, тайбың чурттап чорааннар. Экстремисчи күштер националдар аразында месилдежиишкиннерни өөскүткен, ол элээн узун хуусаада ортулукту шыва ап, миллион-миллион кижилерниң топтуг чурттаарынга шаптыктап турар.

Шри-Ланканың чамдык районнарынга чазак шериглериниң «Тамил илам» хосталга парларынга» (ТОТИ) удур улуг хемчээлдиг шериг хөделиишкиннери эрткен. Шериг хайгааракчыларының санап турары-биле, ол хөделиишкиннер ТОТИ-ниң сулараарынга чедирер болгаш чугаалажыышкыннар эгелээринче албадап болур. Чүгле ындыг арга-биле этниктиг чөрүлдээни быжыы-биле таарыштыр шиитпирлеп болгу дег.

ЧУРУКТА: «парларның» изи-биле: чурттуң улуг кезиинден Минар ортулукче көвүрүгнү «Тамил илам» хосталга парларының чазылдырганының соонда. Минарны чазак шериглери хостаан. Артында ортулуктуң административтиг төвү.

С. ЛАТЫШЕВТИҢ фотозу. (СЭТА).

ЧУРТТА ДҮЖҮТ АЖААЛДАЗЫ

Допчулал

МОСКВА. (СЭТА-ның корр. Алексей Филатов). Чурттуң шөлдеринде ажыл ам-даа эндерик. ССРЭ-ниң Статкүркомунуң медээзи-биле алырга, бо хонуктарга чедир тараа база тараа-ооңу культуралары оларны тараан шөлдериниң чеди хуузундан ажааттынмаан.

А ол кадында дүжүт ажаалдазы уламчылавышаан турар черлерде соок күштелген. Чижээ, Сибирьде, Казахстанның соңгу областарында барык шуптузунда хар чаапкан. Ол хову ажылдарын доозарынга шыңгыы моондак.

Ниитизи-биле чуртта барык 167 миллион тонна тараа ажаап алдынган. Эрткен чылдың бо үеде 227 миллион тонна бар турган. Ажыл-агыйларның бүгү хевирлеринден күрүне курлавырларынче чүгле 37,0 миллион тонна тараа садып алдынган. Ол дээрге күрүне чагыының 49 хуузу-дур. Күрүне чагыын Россия Федерациязының чүгле 11 областары, Украинаның 6, Белоруссияның 4 областары күүсеткен.

Тус-тус тараалар аайы-биле алырга, мындыг: кызыл-тасты эрткен чылдаазындан 16 миллион тоннаны эвээшти садып алган, арбайны — 4 миллион тоннага эвээш, чинге-тарааны — 900 муң тоннага эвээш. Ол ышкаш күрүне курлавырларынче күзүн база чазын чаштырар тараа культураларының үрезини болур сорттуг, эки тараазын курлавырлаары оожум темпиниг. Ол негеттинериниң чүгле 45 хуузу.

Тарымал тоорук ажаап алырын Белгород, Липецк областар, Краснодар край, Украина, Молдова дооскан. Ниитизи-биле тарымал тооруктуг шөлдүң ам-даа 22 хуузу ажааттынмаан.

Магазиннерде чигир чогу свекла ажаакчыларын кызыдарынче албадапкан хире. Олар бо чылын эрткен чылдаазындан дээре ажылдаан. Чигир свеклазының шөлүнүң 76 хуузунуң дүжүдүн ажаап алган. Амгы үеде чигир заводтарының 314-ү ажылдап турар. Олар 2 млн. 86 муң тонна чигирни бүдүрген. Ынчалзажок ол амга чедир хереглекчилерде четпээн. Улуг хоорайларда чигир талоннары ээлериниң холунда олчаан. Транспортчулар болгаш садыг ажылдакчылары хемчеглерни алыры чугула.

Картофель ажаалдазы дооступ турар, а ногаалар талазы-биле чамдык черлерде дүвүренчиг байдал тургустунган. Ажаалда темпизи куду боор артпышаан.

Ажыл-агыйлар күзүн чаштырар тараа культураларын олуртуруун, күскү чер аңдарылгазын уламчылап турар. Ынчалзажок бо ажылдарның темпизинге артык кезектер, кывар-чаар материалдар чедишпези дыка шаптыктап турар.

* * *

МООЛ-ТЫВА КЫЗЫГААР ЧООГУНУҢ ХАРЫЛЗААЛАРЫ

УЛАН-БАТОР. (СЭТА-ның корр. Александр Чернов). Моол Арат Республиканың болгаш Тываның чазактарының төлээлекчилери Хандагайты—Торгалыг, Хандагайты—Мугур-Аксы оруктарының Моолдуң девискээри-биле эртер кезектеринге чорааны дээш Тываның транспорт аймаандан (хуу машиналардан аңгыдаазы) каайлы төлевирин тыртпас деп дугурушкан.

Ужуражыышкынның түңнелинде ат салдынган протоколда, МАР биле Тываның кызыгаар чоогунуң чурттакчыларының эрге-ажыын өөренип көргеш, Улангом болгаш Кызыл хоорайларның аразынга доктаамал автобус харылзаазын 1992 чылдың январьдан эгелеп ажыдарын төлевилээн. Оон аңгыда талалар Улангомдан Тыва кызыгаарынга чедир моол таланың тудуп турар автомобиль оруунга Тываның дуза көргүзерин база дугурушкан. Ол ышкаш кызыгаар чоогунуң хамаатыларының кызыгаар эртериниң чурумун чиигедириниң хемчеглерин ап чорударын шиитпирлээн.

ЫНДА АМ ЧҮҮ БАРЫЛ?

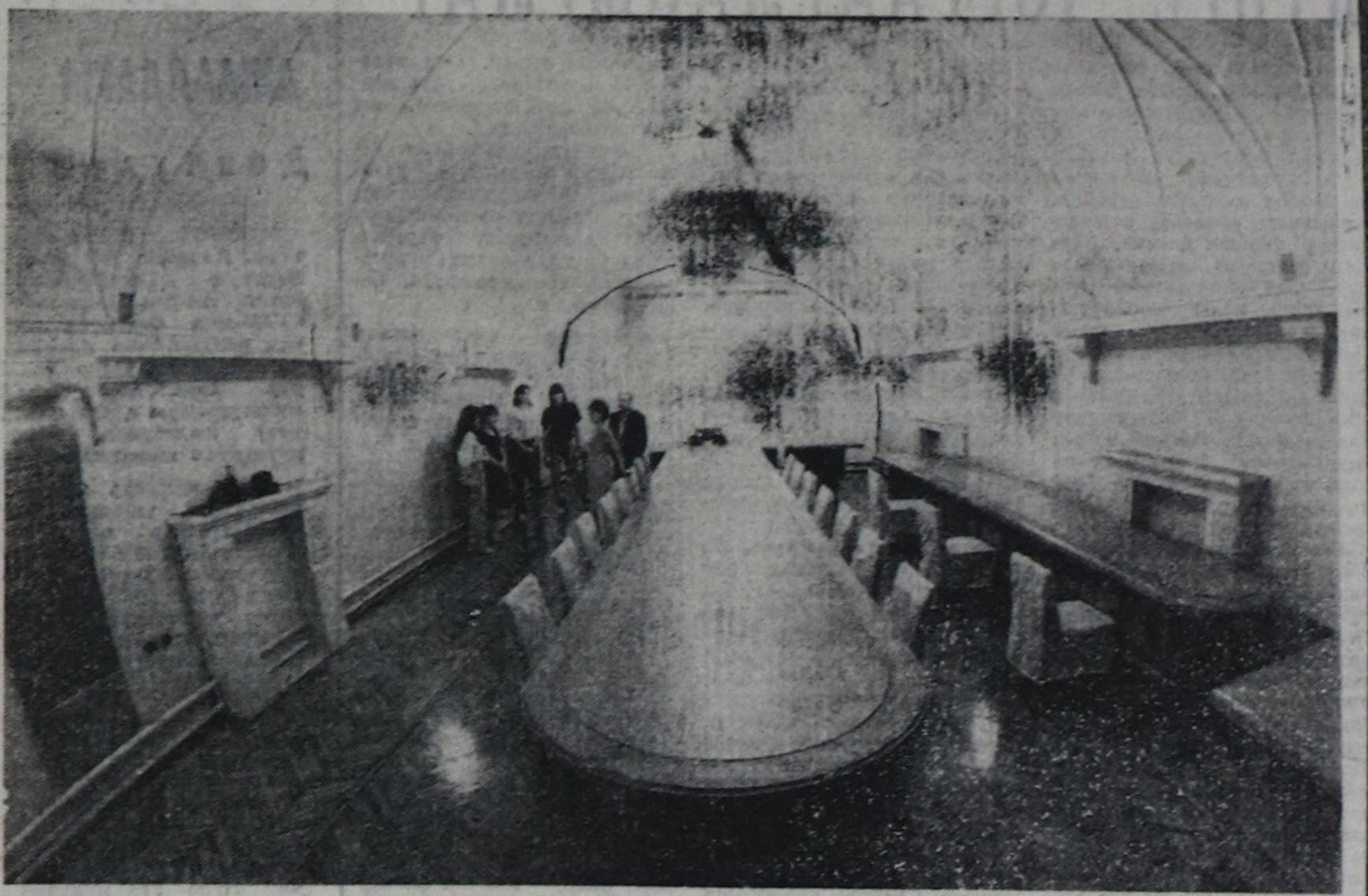

• • •

САМАРА. Шуут-ла кончуг чажыт № 1 объект — Сталинниң бункерин чоокка чедир оон барын чажырып турган тудугну ам күзелдиг кижи бүрүзү барып көрүп болур. Ында Самара областың хамааты камгалалының төөгү музейи ажыттынган.

Ол тудугнуң төөгүзү мындыг. Ада-чурттуң Улуг дайынының эгезинде, дайзын Москвага чоокшулап чедип келген үеде, Куйбышев хоорай (амгы Самара) ийиги найысылал апарган. Чогумна ынчан Метростройнуң тускай бөлүү чер иштинде 37 метр ханыга чажыт бункерни тудуп эгелээш, 1942 чылдың ноябрьда дооскан. Аас-кежик боор, Москва дайзынның холунга кирбээн, бункер ажыглаттынмаан.

ЧУРУКТА: Дээди Кол командылалдың Ставказының хуралдаар залында.

Н. Никитинниң фотозу.
(СЭТА-ның фотохроникасы).

• • •

АРАЛАЖЫП ЧОРЗУВУССА

Бистиң хоорайларывыстың, суурларывыстың кудумчуларынга орайтады кылаштаары коргунчуг дижип чугаалажыр апарган бис. Чүге? Чүге дизе, арын-шырайы, ишти-хөңнү бүргег кудай дег, хөлүгүр кижилер бо-ла чоргулаар. Оларның аажы-чаңы, боттарын ап чорууру, чугаа-домаа кижи сеткилинге дыка-ла аңчыг. Даглыг черге чай дурту дег кыска назыда кижилер аразында хүндүлежип, деткижип чурттаар эргелиг.

Бо чүүлдүң кол утказы социал кижизидилгениң, башкылаашкынның методикалары-биле холбаштыр чонну, ылангыя аныяк кижилерни угаадыр дээни-дир. Ылангыя маңаа психологтуг чурумалдың уран аргазын ажыглаарын оралдаштым.

Психология эртеми тыва дылга шоолуг-ла нептеревээн деп билип турар мен. Ынчангаш бажывыс шыгыы ажылдадып, бот-шүгдүнүп, бодалдарывыс солужуп көрээли.

Кымны кым хүндүлээрил? Мен кым мен? Чүнүң-даа мурнунда кижи бүрүзү баштай бодун боду хүндүлеп көөр херек. Дорту-биле чугаалаарга, Кижи мен деп бот-минниишкин кижи бүрүзүнге ылап-ла турар ужурлуг. Мерген угааныг бурунгу тыва кырганнар мынча деп чугаалаарлар: «Сени кижилер хүндүлеп чорзун деп күзээр болзуңза, сен оларны хүндүлеп чор!»

Хову-Аксы суурнуң чурттакчыларының аразында «...кижилерге чашпаалап чорбас мен» деп дорт-ла чугаалап чоруурлар бар. Чижек кылдыр чүгле бодумнуң чурттап орар суурумну ададым. Хүндүлээчел, эптиг-ээлдек, биче сеткилдиг кижилерни турамыктарның соора угааганы (чашпаачыларга чыпшыр көргени) ол эвеспе. Маңаа бот-кижизидилгени утпаза чогуур.

Чон ортузунда чурттап, ажылдап чоруур, ажы-төлдүң адазы, авазы болу берген хирезинде-ле, амыр-менди эреп билбес улуг кижилер база-ла бар.

Бот-кижизидилге, бот-хайгаарал, бот-туттунары чергелиг психологтуг угаадыгларны сагып, аравыста хүндүлежип, аралажып чурттаар болзувусса, амыдыралывыс өөрүшкүлүг болур ийик.

Амгы хүннерниң амыдыралы психология эртемиңиң хайыразын арат чонга нептередирин, ажыглаарын негеп турар-дыр.

Оюн КОРОДА.
Башкы.
Таңды район.

ООҢ АДЫ-БИЛЕ АДАЗА

Улуг-Хемде Эйлиг-Хем суур чурттуг арат оглу Шивит-оол Кыргысович Даржаа Ортаа-Хем, Буура, Достаяк, Үрбүн, Кашпал ол ынчаар чурттап чораан кижи. Мээн бо акым гитлержи фашистер-биле кадыг-дошкун демиселге коргуш чок тулушкаш, тайбың ажыл-ишче өөрүшкүлүг чанып келген. Ынчан ол «Ак-Туруг» колхозтуң Кызыл-Даг салбырынга киргеш, хову бригадазынга бригадирлей берген.

Акымның хөрээн дайынчы болгаш күш-ажылчы аңгы-аңгы медальдар каастап чоруур.

Эйлиг-Хем суурнуң бир кудумчузун оон ады-биле мөңгежидип адаан болза деп саналдыг мен. Ону эйлиг-хемчилер база деткиир боор дээрзинге бүзүрээр мен.

Кызыл-оол САГАН-ООЛ.
Тудугжу.
Баян-Кол суур.

КАГДЫНГАН КЛУБТУҢ ХАЛАК-ХИЛЭЭ

Көк дээрниң адаанга, чырык черниң кырынга мени тудуп, каастап алыр дээш, чеже кижиниң кылаң дери дамдылаваады дээр! Балды, хирээниң даажы ам-даа ал ботта ырлашпышаан...

Эх, эгезинде, мени ажыдыпканда, суурнуң хамык чурттакчылары чудурук сыңмас кылдыр олурупкан, кандыг солун киноларны, концерт болгаш шиилерни көрүп, төнмес-батпас хуралдарга ээп-херлип каап олурбадылар дээр!

Соңгаларымга дээр чайынналып, эрткен-дүшкеннерниң арын-шырайы көстүп келгилээр, кырган-чалыыны бодумче хаара туткан, ёзулуг-ла культураның одаа турдум. Сагыш-сеткилден ыравас, ону саргыдып кээр чүүлдер-ле хөй. Оон иштинде мээн кылын манзаларымны дызырады таңцылап, самнап турган, чеже чалыы чүректер доннашпааннарыл! А оларым «көшкенде теве херек чок» дээнзиг, ажы-төлдерин эдертипкен, мээң чаным-биле эртип бар чорааш, мынча-даа дижирлер-дир:

— Сен бо клубка ажылдап турунда, суурнуң оолдары сенче чызаалаарлар ийикпе?

— Чок. Хамык кыстар уран чүүл удуртукчузу акый кайда чор дижип, кежээлерде суг сени амыратпас турдулар чоп?..

— Ынчалза-даа чаңгыс сени шилип алганым ол-дур.

— Ойт, та. Шилип алган сен. Та ол хамык кыстар сенден хая көрнү бергеннери ол. Шеригден оолдар халажып келир-ле, сээң «мөгеийкчилериң» эвээжеп турду чоп...

— Че, ойт. Эрткен-барган чүве төөгүп турунда, кино вус эгелей бээр. Далажыылы.

— Шынап-ла...

Суур ортузунда чаа клуб туттунгандан бээр хамык салгакчыларым мени каггаш чорупканнар. Оон бээр каш чыл эрте берди. Баштай суурнуң келир үедеги ээлери — бичии чаштарның «чаалажып» ойнаар «шивээзи» апарган. Ынчап чоруй, соңгаларым шилдери чидери чидип, бустурлары буступ, эжиктерим үрелип эгеледилер... Ээ чок, хос бажыңны чүү-даа сонуургаар апарды. Крышам кырынга кускуннар-даа хонгулапкаш, кударады алгыржырлар, дээлдигеннер-даа хона каапкаш, киштешкилээр...

Чайның изиг хүннеринде шаашкактаан инектерниң девээлеңир чаглаа-даа апаар мен... Чеже болур. Халак-хилээм, каргыш-иргижим төкпес аргам чогул! Сөөлгү үеде арыгланыр черлер суурда хөй хирезинде, ээзирик, элээр эрткен-дүшкеннерниң «чиигеп» алыр чери апардым.

Дем чаа ийи кырган маңаа таакпылап олура, чугаалаштылар:

— Хайыраан клубту көрем, кырган. Чүгле сеги арткан. Кыш келир болгай, оттулар ыяш кылдыр меңээ бээр даргалар болза, көрем.

— Оо. Харын де-даан, күжүрүм. Бүдүглүг оран-бажыңны мынчаар тонадып аар даргаларың та чүнү бодап турар чүве. Эде-хере тургустунуп турар шаа-ла ол болгай аан.

— Ындыг-даа чүвези иргибе? Бо-даа бистиң киришпезивис, эрге-дужаалдыг кижилерниң харыылаар айтырыы-дыр. Калгып орар бис бе, дээрге өскезиниң даянгыыжының даажы дыңналып чыдып калды...

Хүндүлүг аалчыларым, хүлээлгезин ол күүсеткен, дыштанзын дээнзиг, мени хаайыңарга какпайн каапканыңар дээш, халак-хилээм төп, карактарым чаштары дамдылап турарын кээргеп көрүңер!

Ыракка ыяңчыг сураам үнүп, чоокка чованчыг адым үнүп, энгейип-кангайып калган турарымның орнунга, кандыг-бир шыдал-бырызы таарыы кижиниң одаар одудаа болуп хуулгаш, ачы-булным чедирип көрейн. «Ады өлүрүнүң орнунга, бодунуң өлгени дээре» боор деп шиитпирлеп алдым, даргалар.

Мындыг база болгулаар-дыр. Адырам кайда ындыг клуб бар ийик мон?

Моңгуш ДОРЖУ.
Республиканың Улусчу чогаадылга уран чүүлүнүң төвүнде кол редактор.

сонуургактарга

ШАҢНАЛЫ — ЧУУРГА

Чайгы үеде дүне «Матпадак, матпадак!» деп эдер кушкашты билир бис. Оон чуургазы — эм болур эң үнелиг продукт. Матпадак чуургазын бүдүнге, картын бичии-даа үревейн, эң хөйнү ажырыптар талазы-биле маргылдааны АКШ-тың Огайо штадының Джэксон хоорайынга организастаан. Аңаа 35 кижи киришкен. Бир кижи-ле 10 минута дургузунда эмгежок хөй чуурганы бүдүнге ажырар. Аңаа тус чер фабриказының машинакчызы Ширли Версен деп херээжен кижи тиилекчи болуп, 80 чуурганы ажырыпкан. Аңаа алдын-биле чайырлап каан чуурганы шаңнал кылдыр тывыскан.

СПОРТКА БОЛГАШ АМЫДЫРАЛГА

Англияның сураглыг боксеру Ален Минтер чоокта чаа Питер Хаттон-биле маргылдаага ойнаан. Ален Минтер бодунуң удурланыкчызын кам-хайыра чокка моорадыр шашкан. Чылдагааны: моорадыр шаштырган спортчу — демги Алениң кадайынга ынакшаан кижи болган. Аленни хулиганнап, кижи эттээн дээш судка киирген. Ынчалзажок суд ону агарткан: Алениң кадайы ашааның чудуруундан корткаш, судка келбээн.

(ПАРЛАЛГАДАН).

Сарыг-шажын булуңу

АЖЫК ЧУГААЖЕ ЧАЛАЛГА

Хүндүлүг номчукчулар, бо хүнден эгелеп «Судур» деп ниити эге темага сарыг-шажынның номналынга үндезилеттинип тургустунган эрте-бурунгу шагның чаңчылдарын, ёзулалдарын, төлгелээшкиннерин, эмнээшкиннерин дээш, өске-даа чүүлдерни «Шын» солунунуң арнынга өй-өйлеп чырыдар.

Чүге дээрге сарыг-шажын («буддизм») чүдүлгелиг чораан тываларның эрте-бурунгу шагдан бээрле уттундурган, уттундурбаан эки аажы-чаңчылдары-дыр. Борта бис чоргаарланып, ону катап диргизип, улам сайзырадыр ужурлуг бис. Бөгүн юрист Байыр-оол Донгактың «Сурхай» ном дугайында чүүлүн парладывыс.

Бо үстүнде чугаалааан чүүлдерге база бир бадыткал кылдыр Бурят ССР-ниң Чогаалчылар ассоциациязының «Катап тургузуушкун» деп коллективиниң 1991 чылда парлап үндүргени эрте-бурунгу тибет астрология азы кижиниң салым-хуузун баш бурунгаар тып төлгелээриниң дугайында «Зурхай» деп номчугаштың иштинден чамдык чүүлдерни көргүзерин оралдажып көрейн. А «Зурхай» деп сөстү кысказы-биле сылдыстар чаяалдазы деп очулдуруп болур.

1639—1704 чылдарда чурттап чораан Лупсундаанзынтанцан «Хар Сурхай» («Кара сурхай») дугайында мынчаар бижээн: «Дээрде туруп турар планеталарның туруштары чер кырында чурттап турар дириг чүве бүрүзүнче эки-даа, багай-даа талазы-биле шуут дорт салдарлыг. Оон дугайында эртем тургузары эргежок чугула».

Ынчангаш «Сурхай» дээрге — ол алыс угунда кижилерниң сагыш-сеткилинде дойлуп чоруур, эът-мага-бодунга таваржып турар болуушкуннарның дугайында сарыг-шажынның утка-сүзезини сиңниккен моол азы моол уктуг улустарның эрте-бурунгу астрология (октаргай) дугайында эртеми болур-дур. Ол эртемде болза, кижи Октаргайның хензиг бичии кезии, кижи ие иштинге боттанып бодараанындан эгелээш, өлүр үе-шагынга чедир, Чер-делегей, Октаргай-биле тудуш болгаш ханы харылзаалыг деп өөредип турар.

«Зурхайда» номнап турарын ёзугаар алырга, кижиниң салым-чолун, келир үезин оон арнында тускай демдектерин, адыжының иштинде тиглерин, кижиниң меңнерин болгаш өске-даа демдектерин барымдаалап тургаш, тодарадып тывар. Чижээлээрге, тос кызыл меңниг кижи — хүн дег буянныг суг дээш, оон-даа өске.

Бурунгу моол календарының 12 чылдарынга даараазында беш бирги үндезиннер дугжуп турар: **ыяш, от, чер, демир, суг.** Чер чылында төрүттүнген эр, херээжен ийи кижи өгленчип алыр болза, олар хөй ажы-төлдүг болуп, аас-кежиктиг, бай чурттаарлар.

Оон ыңай номчукчуларга Бурят ССР-ниң «Наран» деп чогаал бөлүүнүң 1991 чылда Улан-Удэ хоорайга парладып үндүргени эрте-бурунгу шагда чурттап чораан ачыты-башкы Манджушириниң чарын салыр дугайында номналын кысказы-биле таныштырып көрейн. Ону бурунгу моол дылдан бурят эртемден Галсан Гомбоев дээр лама очулдурган. Ук бичии номчугашты 1864 чылда Санкт-Петербург хоорайга орус дыл кырынга парлап үндүрген.

Ук чогаал-биле таныжып олургаш, буряттар биле тываларның чарын салырында дөмей-даа, ыракта ылгалдыг-даа чүүлдерин кижи эскерип каар. Буряттар чарын салырда, мындыг чүүлдерни кол сагыыр: чарын салыр кижи чогум чүнүң дугайында чарын салып олурарын шиппип-шиппип сымырангаш, чарынны өй-тап от чалбыраажынга өрттедип алыр. Ол өйде ийи-үштен хөй кижи турбас, ыт-шимээн үндүрбес. Чарын салган кижи өске чүве бодавас, чүгле салган чүвезиниң дугайында бодаар. Бо талазы-биле бурят улустуң чарын салыры тываларның-биле дөмей болуп турар.

А өрттеткен чарынны номчуурда, буряттар биле тываларның аразында ылгалдыг чүүлдер база бар.

Хойнуң калбак чарының кезек бүрүзү-ле тус-туста тускай аттарлыг. А өрттедип салган сөөлүнде, оон иштидаштында узун дургаар болгаш доора-хээре чоруткан улуг-биче тиглер-ле хөй болур. Тиг бүрүзү-ле бир-ле чүвени көргүзүп турар янзы-бүрү ужур-уткалыг.

Бистиң аравыста чарын салыр улуг мергежилдиг кижилер ам-даа бар болгай. Харын-даа чарынны акка номчуп көөр кижилер тургулаар. Ынчангаш чарын салыр кижилер боттарының мергежилин, арга-дуржулгазын бижип бээр боор дээрзинге бүзүрээр-дир бис.

Оон ыңай бо үстүнде айытканывыс «Судур» деп ниити эге темага хамаарыштыр тыва улустуң бурун эки чаңчылдарын, амыр-менди солчуп чолугарын, алгаг-йөрээл кылырын, чажыг-биле шай, сүт чажарын, оваа, буга бажы дагыырын, төлге салырын, кемдээн баш тиин, кадырылган чүстү кииреерин, эм-таң кылырын дээш, өске-даа айтырыгларны калбаа-биле чырыдып бижиирин сүмелээри чугула.

Байыр-оол ДОНГАК.
Юрист.

ОВАА ДАГААН

Эрзин районнуң Бай-Даг кодээ Совединиң организастааны оваа дагыырының ёзулалы солун болуп эрткен. Хиндиинде хир чок, аяс хүнде районнуң чону Бай-Даг оваазының чанында оргу шөлге чыглып келген. Ында докулчак ак өгнү тиккен. Тускайлаан черлеринде агит-квартиралар болгаш хойжу кооперативтер аъш-чемин делгээн, ында-мында даалы, буга-шыдыраа, тевектээн, кажык аткан, банчыктаан кижилер, оларның аарыкчылары алгыржып деткишкен ыыт-шимээни дыргын турар.

Хайыракан Бай-Даам!
Бак чүве ыңай турзун,
Эки чүве бээр турзун,
Оран-делегейим,
октаргайым
Өршээ хайыракан!
Оран-таңдым, оът-ыяжым,
Оран чуртумга, оваа
дагларымга
Өргүп мөгейип чор мен.
Алды чүзүн малым,
Амытан чоннуң
амыр-дыжын өршээ!
Арбай-тараа арбын болзун,
Оът-сиген чаагай болзун!

— дээн ыышкаш янзы-бүрү йөрээлдерни чараштыр бижээш аскылаан. Оваа дагыырынга тураскааткан ёзулалды Бай-Даг кодээ Совединиң күүском даргазы Б. Ч. Севилбаа ажыткаш, районнуң сарыг-шажын ниитилелиниң кежигүнү лама Сандак Казакка сөс берди. Ол оваа дагыырының ёзулалдарын шаанда тыва улус канчаар кылып чорааның чыылганнарга таныштырып, бодунуң мөргүл чугаазынга, ылангыя аныяк салгалга ажыктыг, суртаалдыг арга-сүмезин берген. Улуг эвес тейжигеш кырында оваа, оон уланчызы ыдыктыг Бай-Даг даа. Оваалың мурнунда улуг калбак даш кырынга лама саң салып, оваага аъш-чемниң дээжизин салып, мөргүл ёзулалды кылганының сөөлүнде, келген кижилер чаламаларны аскылаан. Сөөлүнде өг чаны шөлге база катап чыглып келген. Кижи бүрүзү ламага сагыл четтирип, районнуң сарыг-шажын ниитилел организациязынга дузаламчы кылдыр акша чыылдазын организастаан. Ол акшаны районга дуган тударынга ажыглаар.

Чыылган чонга Бай-Даг ортумак школазының башкылары солун концертти көргүскен. 16 улуг, 16 он ийи харга чедир мөгелерниң хүрежин чон сонуургап көрген. Улуг мөгелерден бирги черни Бай-Даг ортумак школазының доозукчузу Мөңге Ыраалай, ийиги черни № 4 хойжу кооперативтиң кежигүнү Юрий Сат, 12 харга чедир мөгелерден бирги, ийиги черлерни Бай-Даг ортумак школазының өөреникчилери Эртине Севилбаа, Айдемир Чылбак даралаштыр алзээннер. Бирден дөртку черге арткан мөгелерни **чыл хуусаалыг солуннар болгаш сеткүүлдерниң чагыдылгазы-биле шаңнааны база бир онзагай болган.**

Орайга дээр чыылган чон мага хандыр арыг агаарга дыштанып, ойнап-хөглеп алган. Келир чылың май 9-та Бай-Хөл оваазын дагыырын, аңаа улуг байырлалды эртирер деп турарын улус дыңнааш, улуг өөрүшкү-биле хүлээп алган. Оваа дагып турар хүн 70 хардан өрү назылыг хоочуннарны тускай чалалга-биле эккеп, 40 хире хоочуннарга сүй белектерни кодээ Совет мурнундан тывыскан.

Кызыл-оол КУУЛАР.
Бай-Даг суур.

МӨЛЧҮКЧҮ ЧОРУКТУ БОЛДУРБАС

Өске районнарда та кандыг чүве, Эрзинниң чурттакчы чонунуң барааннар-биле хандырылгазы хожудаңгай. Амыдыралга чугула херегледдиң барааннарының бирээзи хеп чуур болгаш чупар саваңнар безин чок. Чамдык чурттакчылар чорук-херек кылып чорааш, Таңдының Хову-Аксындан бо барааннарны садып алгаш кээрлер-дир. Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Ш. Д. Ооржак бистиң районнарга чорааш, барааннар-биле хандырылгавыс чегейин көрген. Бо мындыг байдалга келгенивистиң баажызы чүдел? Барааннар алыр машина чедишпезинде бе азы райпо баштаар черниң садыг талазы-биле оралакчызының ажылынга кызымак эвезинде бе? Бо байдалды чон эки-ле билбейн турар бис. Райпонуң тускай эртемниглери чонну чогум кандыг арга-биле хандырарының оруун тывар, тывынгыр шимченгир дег. Ийиде, барааннар чүге ховартааның түс черниң чурттакчыларынга тайылбырлап, ажылдап чорутса эки. Чүге дээрге чон шаанда канчап боттарының хоюнуң, инээниң кештерин болбаазырадып тургаш, хеп кеерип чорааныл? Черле ынчаш биче бүдүрүлгелерни шыдаар кижилер кылза деп саналдыг мен. Оларның бүдүрген продукциязы чонга дыка-ла ажыктыг.

Амгы үеде талон-биле аъш-чемнерни өй-чижектиг садыглап алыр апарган бис. Ол бир талазында, чөптүг. Ийи талазында, ол айыткан барааннар чогундан талоннар колдуунда ажыглаттынмайн турар. Ол талоннарның ажыглаттынмайн турарынга чурттакчылар буруулуг бе? Бир эвес талоннарны долу ажыглаар дээр болза, барааннар турар ужурлуг. Чурттакчыларны магазиннерге үлештирип каан болганда, бир эвес үезинде садыглап албаан болзуңза, куруг олурар апаар. Чүге дээрге өске магазинде демги бараанны бар-даа болза, дөмей бербес. Чүгле бодунуң хамаарышкан магазининден алыр. Шак мынчаар чигир, үс талоннары ажыглал чок артар.

Ында-хаая арага келир. Ону алыр кижилер база-ла эртенгиниң 7 шактан оочурлавас болза, четпес. А херек кырында араганы 11 шактан эгелеп садар чурумнуг болгай. Чоннуң үнелиг шагы маңаа чарыгдаттынар. Ол бараанны чүгле күштүг, шыырак улус четтирер. Аңаа корум-чурумну хайгаараар милиция ажылдакчызы шуут чок. Дарга-бошкалар корум-чурум хайгаараар хамаанчок, шуут оон дезер хевирлиг. Арага талоннары колдуунда ажыглал чок.

Чоокта чаа «Агдам» деп 25 рубльдиң арагазы келди. Ону күштүг аныяктар алган. Мурнунда бо араганы талоннап садып турду, өртээ 7 рубль 65 көпеек чүве. Мынчап кээрге, кижи мындыг түңнелге келир-дир. Водканы 20 рубльге, а кызыл араганы 10 рубльге сатса кандыгыл? Талонну дүжүрер болза эки. Арагадан кирип турар артыкшылдыг акшаны күрүне бюджединче азы кодээ Совет-даа болгай-ла, киирзе кандыгыл? Аңаа-ла мөлчүкчүлер азыраар орнунга, күрүнеже киргени дээре, оларның оруун кандыг-бир арга-биле дуглаза деп саналдыг мен. Үрдүнчек өртектер-биле чон бажы төөреткен ажыы чок. Бо дээрге мээң хуууда бодалым-дыр.

Александр ТАВА.
Эрзин район.

Чарлалдар бюрозу

телевидение

ОКТЯБРЬ 22

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.05 «Иф шивээзиниң хоругдакчызы». Уран-чечен фильм. 1-ги фильм, 1-ги сериязы. 10.10 Уругларга дамчыдылга (француз дыл кичээли). 11.10 Цирк. 12.00 ТМА. 12.15 «Биржалардан медээлер». 12.30 «Чергелешкек чурттар». 13.15 — 13.45 Мультфильм.

• • •

14.30 «Телемикст». 15.15 Телефильм. 15.45 «Үзүктерден дыңнаар». Уран-чечен телефильм. 2-ги сериязы. 16.50 «Чемпионнар-биле кады». 17.05 Уругларның музыка клуву. 17.50 Мультфильм. 18.10 «Биржалардан медээлер». 18.30 ТМА. 18.45 «Блокнот». 18.50 Сонуургактарга. 19.05 Үе-чадалар. 19.50 «Иф шивээзиниң хоругдакчызы». 1-ги фильм, 2-ги сериязы. 21.00 Информастыг программа. 21.40 Уран чүүлдүң мастерлери. 23.00 Парламент дневниги. 23.15 Фестиваль. 00.00 ТМА. 00.15 Ном өргээзи. 01.20 Епископ Василий Родзянко-биле беседалар. 13-кү дамчыдылга. 01.40 Атлетизм. 02.25—03.35 «Иф шивээзиниң хоругдакчызы». Уран-чечен фильм. 1-ги фильм, 2-ги сериязы.

ИЙИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

ТТ дамчыдылгалары

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Телефильмнер. 8.35 Француз дыл. 1-ги чылы. 9.05 Француз дыл. 2-ги чылы. 9.35 Мультфильм. 9.40 Концерт. 10.25 Орус культура дугайында беседалар. 6-гы дамчыдылга. 11.00 «Ажыы чок чүүл».

ТТ дамчыдылгалары

13.00 «Хамааты негелде». Уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 14.05 Ритмниг гимнастика. 14.35 — 15.35 Телефильм.

• • •

17.15 «Аян-чорукчулар клуву».

КЫЗЫЛДАН

18.15 Уругларга фильм. 18.25 «Айтырыглар болгаш харыылар». 18.45 «Тыва ТВ-ның хөгжүмнүг чапсары». 19.15 «Экивевер!» Информастыг программа. 19.45 Медээлер. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 Медээлер. 20.20 «Тамчыктыг удунар, чаштар!» 20.35 Даштыкы гастрольдар архивинден. 21.35 Коммерцияның тускай медээчизи. 21.45 Барымдаалыг фильмнер. 22.35 «Алызындан алырга...» 23.05 Реклама. 23.10 Медээлер. 23.30—00.00 «Уяранчыг орус романс».

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.15 А. С. Пушкинниң шүлүктерин номчуур. 18.45 Компьютер-биле диалог. 19.15—20.00 Теледопчулал.

Бии-Хем районнуң Ээрбек ортумак школазының доозукчуларын школаның 40 чылынга тураскааткан, октябрь 26-да 12 шакта болур юбилейлиг кежээже чалап тур.

КИНО

ОКТЯБРЬ 22-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: **«Украинская вендетта»** (к/с Довженко) 9.20, 11.20, 13.20, 15.20, 17.20, 19.20 шактарда.

«ПИОНЕР»: **«Потрясающие приключения мушкетеров»** 9.00, 12.40, **«к клуб»** **«Орленок»: «Страна голубой реки»** 10.40, 14.00, **«Молодые годы королевы»** 15.50, 18.10, 20.30 (узаткан) шактарда.

«КАА-ХЕМ»: **«Разделенный мир»** 14.00, **«Дураки умирают по пятницам»** 16.20, 18.30 (узаткан) шактарда.

«ВОСТОК»: **«По прозвищу «Зверь»** 14.40, 16.40, 18.40 (узаткан) шактарда.

Индекс 667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Совети. Министрлер Чөвүлели. «Шын» солунунуң редакция коллективи.

Редакторнуң оралакчызы
Д. И. ЧЫЛЫМ.

Редакцияның телефоннары:
☐ Редактор — 3-43-34;
☐ приемная — 3-34-26;
☐ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17;
☐ харысалгалыг секретарь 3-34-92;
☐ оралакчылары — 3-45-93;

КИЛДИСТЕР:
☐ экономика килдистери:
☐ үлетпүр 3-34-49; 3-36-73;
☐ кедээ ажыл-агый — 3-41-16;
☐ социал айтырыглар — 3-34-57;
☐ улус өөредилге болгаш культура 3-39-15;
☐ улус депутаттар Советтериниң 3-34-98;
☐ ниитилел политиктиг 3-36-25;
☐ медээлер болгаш спорт 3-36-82; 3-41-23;
☐ чагаа 3-39-03;
☐ очулга 3-34-93;
☐ корректорлар — 3-34-19;
☐ үндүрүкчүлер — 2-27-41;
☐ солун келбейн барганда 2-32-75;

АГАР САНЫ: «Тыва соцбанк № 363305».

Тыва Республиканың Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы.
Тиражы 27007 экз.
Чагыг № 976.